

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги**

Гулистон давлат университети

Тарих кафедраси

3-44 гуруҳ талабаси

Хакимов Ғозибекнинг

**5220200 – тарих таълим йўналиши бўйича бакалавр даражасини олиш
учун**

«Рус-япон уруши ва унинг оқибатлари» мавзусидаги

БИТИРУВ-МАЛАКАВИЙ ИШИ

Раҳбар: ўқит.Холигитова Н.Х.

Гулистон – 2013

Р Е Ж А

К и р и ш

**1-БОБ. XIX АСР ОХИРИ-XX АСР БОШЛАРИДА РОССИЯДАГИ
ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЕТ ВА ТАШҚИ СИЁСАТ.**

- 1.1. XIX аср охири-XX аср бошларида Россиядаги ижтимоий-иқтисодий тараққиетидаги зиддиятлар
- 1.2. XIX аср охири - XX аср бошларида Россиянинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи ва ташқи сиёсатининг асосий хусусиятлари
- 1.3. XIX аср охири-XX аср бошларида Россиянинг Узоқ Шарқдаги сиёсати

**2-БОБ. 1904-1905 ЙИЛЛАРДАГИ РУС-ЯПОН УРУШИ ВА УНИНГ
ОҚИБАТЛАРИ**

- 2.1. Рус-япон урушининг бошланиши ва ҳарбий ҳаракатларнинг ривожини
- 2.2. Рус-япон урушининг оқибатлари
- 2.3. “Рус-япон уруши ва унинг оқибатлари” мавзусини ўрганиш бўйича тавсиялар

Х у л о с а

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

К И Р И Ш

Мавзунинг долзарблиги. Тарих фани инсоният тарихий тараққieti давомида яратилган маънавий маданиятнинг узвий таркибий қисми бўлиб, инсон камолотига ва бутун жамиятнинг ижтимоий-маънавий юксалишига хизмат қилмоғи зарур. Тарих давлатлар, халқлар ва миллатлар ўртасидаги ўзаро дўстлик, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, бирлик ва тотувликни таъминлашга, комил инсон шахсини тарбиялашга, мустақилликни янада мустаҳкамлашга, ёшларимизда янгича, эркин, ижодий тафаккур салоҳияти шаклланишига, фан ва маданият тараққietига илмий методологик замин бўлмоғи керак.

XIX аср охири- XX аср бошларида дунёда катта ўзгаришлар содир бўлди. Бу даврнинг асосий белгиси ишлаб чиқаришда монополистик капитализм ҳукмрон бўлиб қолди, турли хилсиндикатлар, картеллар юзага келди, ишлаб чиқариш марказлашди, хорижга капитал чиқариш бошланди. Бир қатор давлатлар олдинги 100 йилларда эриша олмаган тараққietга эришдилар. Дунёни бутунлай қайтадан бўлиб олишга замин тайёрланди.

1873 йил «Муқаддас иттифоқ»қа асос солиниб, бу «иттифоқ» Францияни бошқа мамлакатлардан ажратиб, иқтисодий ва дипломатик қамал қилишга уринди. Шу билан бирга Россия Францияни Германияга қарши куч сифатида ушлаб туришга ҳаракат қилди. Россия Австрия-Венгриянинг Германия билан яқинлигидан, Франция – Пруссия қарама-қаршиликларидан ҳам усталик билан фойдаланишга ҳаракат қилди. Россия – Англия рақобатининг бош тугуни Ўрта Осиё эди. Бу даврда мамлакат халқ хўжалиги аста-секин ривожлана бошланди, оғир саноат ҳам тезлик билан илгарилади. Рус-япон, рус-хитой, рус-америка муносабатларида жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Айниқса XX аср бошларида содир бўлган Рус-япон уруши дунёдаги етакчи давлатларнинг дунёни тақсимлаш олиш учун, ўз бозорларини кенгайтириш учун қилган ҳаракатларининг яққол мисоли бўлди.

Император Николай II ҳукмронлиги даврининг биринчи ярмида олиб

борилган бутун рус сиёсатининг биринчи ўрнида Узоқ Шарқ масалалари кўндаланг бўлиб турарди — «катта осие дастури»: Ревелда Император Вильгельм II билан учрашган пайтида рус императори Россиянинг шарқий осиедаги таъсирини мустаҳкамлаш ва кучайтиришнинг ўз ҳукмронлиги даврининг асосий вазифаларидан бири сифатида қарайди, деб очик-ойдин айтган эди. [51, с.112]

Узоқ Шарқда русларнинг етакчилик қилишига халақит бераётган асосий тўсиқ Япония эди, унинг учун у билан эрта-кеч бўладиган тўқнашувни Николай II олдиндан билган ва унга ҳам дипломатик, ҳам ҳарбий жиҳатдан тайёргарлик кўрган (бу борада кўп ишлар қилинган эди: Австрия билан келишув ва Германия билан муносабатларнинг яхшиланиши русларнинг ичкарасини таъминларди, Сибирь йўлининг қурилиши ва флотнинг кучайтирилиши курашнинг моддий имкониятини вужудга келтирган эди. Бироқ рус ҳукмрон доираларида Россиянинг кучидан қзрққан Япония тўғридан-тўғри хужумдан воз кечади деб умид бағишлаган эди. Бундан ташқари Россиянинг Хитой билан муносабатлари, АҚШ билан Аляска хусусида олиб борилган музокаралари ҳам бу давр тарихининг ўзига хос воқеа-ҳодисаларида намоён бўлди. Бу масалаларни еритишда конкрет-тарихий материалга ва ғоявий-сиесий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган умумий хулосаларга бой энг яни тарих курсини ўқитиш ва ўрганиш катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун ҳам Россиянинг XIX аср охири- XX аср бошларидаги ташқи сиесатини, Рус-япон уруши сабаблари ва оқибатларини ўрганиш ниҳоятда долзарб мавзу ҳисобланади.

Шуни айтиш мумкинки, Россиянинг Узоқ Шарқда олиб борган сиесатига оид муаммолар жуда кўп, чунки ушбу мавзу бугунги кунда ҳам долзарб ҳисобланади. Самодержавиенинг импер сиесатини нималар белгилаб берган эди – ҳокимиятнинг ўзига хос хусусиятларими ёки ўша иқтисодий, сиесий ва маданий маконнинг геосиесий эҳтиёжларими? Гап шундаки, Россияда, 1860-1870 йиллардаги либерал ўзгартиришларга

қарамасдан, Ташқи ишлар Вазирлиги эмас, балки фақат императорнинг ўзи империянинг ташқи сиесатини белгилаб турган. Россия ташқи ишлар вазирлиги моҳият жиҳатидан ёпик аристократик клуб эди. Шунинг учун ҳам Россия ташқи сиесатининг характери ва йўналишида давлат ҳокимияти аппарати ва конкрет мансабдорлар хулқ-атвори, онги, эътиқодларини ҳисобга олмай туриб тушуниб етиш жуда қийин. Ушбу хусусиятлар Россия томонидан Узоқ Шарққа нисбатан ўтказилган сиесатига иккиюзлама характер бахш этган бўлиши мумкин. Нима учун Россия Узоқ Шарқ билан шуғуллана бошлади? Айрим тарихчиларнинг таъкидлашича, Европадаги муваффақиятсизликлар Россияни Узоқ шарққат мурожаат қилишга ундади. Агар Петр 1 ва Екатерина II даврига назар ташлайдиган бўлсак, улар ушбу ерларни ўзлаштиришга уринганларини кўриш мумкин. Шуниси ҳам эътиборга моликки, Вазирлик таркибига иккита департамент кирган: Узоқ шарқдаги ишлар билан шуғулланувчи Осие департаменти ва қолган дуне билан шуғулланувчи ички алоқалар департаменти. Ушбу иккала департамент ташқи сиесат йўналишини ўз департаменти манфаатларидан келиб чиққан ҳолда шакллантиришга интилган эдилар.

Узоқ Шарқдаги сиесат тарафдорлари граф Игнатъев Н.П, барон Розен, Виттелар эди. Игнатъевнинг ориентацияси Россиянинг Европа давлати сифатидаги обрўсини ушлаб туриш вазифаларига жавоб барарди. С.Ю.Витте ориентациясида эса кўпроқ сиёсий «модерн» мавжуд эди, чунки у ўз позицияларини чекка ўлкаларни иқтисодий жиҳатдан ўзлаштиришдан олинadиган фойда ва Осиеда Европа цивилизациясини тарқатиш вазифалари билан асослаган эди [8, 9, 12,42]. Яна бир бошқа фикр борки, у ҳам кўплаб Европа ва Осие давлатлари учун капиталистик муносабатларининг тараққий этиши ҳамда уларнинг янги хом аше манбалари ва сотиш бозорларини топиш интилишлари билан боғлиқ эди. Шундай қилиб, улар Шарққа ва Осиега интилдилар. Бу ердан шундай хулоса чиқариш мумкинки, XIX аср иккинчи ярмида нафақат сиёсий ва иқтисодий манфаатлар интилиши

Россияни Узоқ Шарқда фаол ташқи сиёсат олиб боришга ундаган эди, балки жаҳон сиёсий ва иқтисодий тузумининг ривожланиш хусусиятлари ҳам ўз таъсирини кўрсатган эди. Рус-япон урушида японлар ғалаба қозониб, японларнинг талабларини бажаришга мажбур бўлишди. Бу уруш тафсилотлари XX аср адабиётларида турлича талқин қилинган бўлиб, уруш арафасидаги рус-япон муносабатлари, рус-хитой, япон-хитой, рус-америка, япон-корейя муносабатларини қайта таҳлил қилиб, уларга тўғри баҳо бериш каби масалаларни тарихчи, сиёсатшунос, ҳамда халқаро муносабатлар соҳаси мутахассислари олдидаги долзарб вазифалардан биридир.

Ишнинг мақсади ва вазифалари. Мазкур битирув-малакавий ишимизнинг мақсади – XIX аср охири – XX аср бошларида Россиянинг ташқи сиёсатини кўриб чиқиш, Рус-япон уруши бошланиш сабаблари ва оқибатларини очиб беришдан иборатдир. Ушбу масалаларга XIX аср тарихи ўрганилаётган Жаҳон тарих курсида жуда кам вақт ажратилган бўлиб, асосан XX аср бошларидаги рус-япон уруши билан боғлиқ воқеалар (1904-1905 йй) кўриб чиқилади. Шундан келиб чиқиб ўз олдимизга қуйидаги вазифаларни қўйдик:

- XIX аср иккинчи ярмида Россиянинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига баҳо бериш;
- Узоқ Шарқдаги муносабатлари ривожини кўриб чиқиш;
- Рус-япон уруши бошланиш сабаблари ва оқибатларини очиб бериш;
- Мавзуни ўрганиш юзасидан методик тавсиялар келтириш.

Ишнинг илмий янгилиги ва эришилган натижалар. Мазкур ишимизда биз Рус-япон урушининг келиб чиқиш сабаблари, бориши ва оқибатларини ёритиш билан бирга, Россиянинг Япония билан, қисман АҚШ ва Хитой билан муносабатларига тўхталиб, бу муносабатларни кўриб чиқиш, таҳлил этиш, Рус-япон урушига янгича нуқтаи назардан ёндашиб, унинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Мавзуни ўрганиш

бўйича муаммоли маъруза, масофавий таълим услубида дарс ўтилиши ҳақида тушунчалар беришга ҳаракат қилдик.

Шундай қилиб, ушбу битирув-малакавий ишни ёзишдан мақсад Россиянинг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ташқи сиёсати, унинг Узоқ Шарқдаги сиёсати, Рус-Япон урушининг оқибатларини холисона ёритиб беришдан, бу мавзунини замонавий педагогик технология асосида, интерфаол усуллардан фойдаланиб ўтиш услубларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Ишнинг амалий аҳамияти. Ишда келтирилган маълумотлар асосан ИНТЕРНЕТ сайтларидан олинган бўлиб, Россияда чоп этилган китоблардан танлаб олинган. Сўнгги йилларда нашр этилган китобларда мазкур мавзуга оид маълумотлар илгари чоп этилмаган ва махфий ҳисобланган архив ҳужжатлари, дипломатик езишмалар асосида еритилган. Шунинг учун бу ишни тарих йўналиши талабалари учун, “Жаҳон тарихи” йўналиши магистрантлари учун ва ҳатто ўқитувчилар учун ҳам «Янги тарих», «Энг янги тарих», «Халқаро муносабатлар ва дипломатия тарихи» каби фанлардан маъруза таерлашда, реферат, курс иши езишда, семинарларга тайергарлик кўришда фойдаланиш учун тавсия этиш мумкин.

Адабиетлар таҳлили. XIX асрдаги Россиянинг ташқи сиёсатига ҳамда 1904-1905 йиллардаги Рус-япон урушига бағишланган адабиетлар, 1850-1949 йиллар, 1950-80 йиллар, ҳамда 1990-йиллар адабиётларига ажратилиши мумкин. XIX аср охири – XX аср бошларидаги Россиянинг ташқи сиёсати, Узоқ Шарқдаги сиёсати ўша даврнинг адабиётлари ҳамда бевосита сиёсатдонлар ва уруш иштирокчиларининг хотираларида акс эттирилган. Бу борада С.Ю.Витте хотиралари, Колчигин Б., Разин Е.ларнинг Порт-Артур муҳофааси ҳақидаги китоблари, Россия ҳарбий академияси вакили А.Свечиннинг ҳарбий санъат ривожини туркумидаги Рус-япон урушига бағишланган боби кабиларни келтириш мумкин [8, 9, 42, 47, 53]. 1950-80 йилларда Россиянинг ташқи сиёсатига бағишланган бир қатор

монографиялар яратилган эди. Булар орасида В.Л.Александров, Т.М.Батуева, Н.С.Киняпина, Г.Н.Романова [2, 4, 19, 29] ва бошқаларнинг монографияларини келтириш мумкин.

1990 йилларда Рус –америка муносабатлари Н.Н.Болхоетдинов асарида еритилди [6]. XIX аср иккинчи ярмидаги Россия ташқи сиесати 1990-йилларда эълон қилинган бир қатор мақолаларда очиб берилди [31,32,33,34,35,36,37,38,39]. Бу борада айниқса А.В.Лобановнинг [36] Цусима фожеасига бағишланган ҳамда Е.Сергеевнинг [37] Россиянинг Японияга қарши курашда ҳарбий разведканинг ўрнини очиб берадиган мақолалари алоҳида аҳамият каб этади.

Сўнги йилларда электрон кутубхоналардаги ресурслар сони кўпайиб бормоқда. Россиядаги кутубхоналарнинг электрон каталогидан бир қатор янги ва ўтмиш даврдаги адабиётларни топиш ва улар билан танишиш имконияти бор. Жумладан, *library.ru* ва *цусима.ру* ҳамда бошқа сайтлардан Россиянинг ташқи сиёсати, рус-япон урушига бағишланган бир қатор янги авлод адабиётлари билан танишиш мумкин. Булар қаторига П.Биковнинг денгиздаги ҳаракатлар ҳақидаги, В.Грибовскийнинг Тинч океан флотининг яратилиши ва халокати ҳақидаги, ҳарбий университет жамоасининг рус зодитлари ҳақидаги, Б.Колчигиннинг Порт-Артур мудрофааси ҳақидаги, А.Куропаткиннинг рус-япон уруши тафсилolari ҳақидаги китоблари мавзунини ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилди [41, 43, 44, 47, 48].

Мавзуга доир маълумотлар дарсликлар, ўқув қўлланмаларда ҳам учрайди. Жумладан, Москвада чоп этилган «История русско-японской войны 1904-1905 гг.», «Новая история», “История России”, “История Отечества” ва бугунги кунда олий ўқув юртларда фойдаланилаётган дарсликларда Россиянинг XIX асрдаги ташқи сиесати еритиб берилган [13, 14, 16, 17, 24, 30]. Бугунги кунда таълим тизимини компьютерлаштириш муносабати билан илмий тадқиқот ишлари бориш учун катта имкониятлар яратилган. Мавзуга доир бўлган, илгари махфий ҳисобланган ҳужжатлар,

дипломатик езишмалар ИНТЕРНЕТнинг бир қатор сайтларида , жумладан www.mid.ru, www.vostok.ru, www.city.ref.ru ва бошқа сайтларда жойлаштирилган бўлиб, улар билан танишиш, уларни умумлаштириб, ишга жалб қилиш жуда қизиқарли маълумотларга эга бўлишга имкон берди. Айниқса, Россияда сўнгги йилларда чоп этилган Узоқ Шарқ тарихига оид адабиётларда халқаро муносабатлар тарихига оид турли хужжатлар, шартномалар, уларнинг қабул қилиниши тафсилотлари, белгиланган режа, чора-тадбирларнинг тадбиқ этили ва оқибатлари ҳақида фикр юритилган бўлиб, масалани янгича ёндашиб ёритишга имкон беради.

Ишнинг тузилиши. Мазкур битирув-малакавий ишимиз кириш, 2-та боб, хулоса ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. БМИ юзасидан 22та слайддан иборат тақдимот тайёрланиб, ишга илова қилинмоқда.

I-БОБ. XIX АСР ОХИРИ-XX АСР БОШЛАРИДА РОССИЯДАГИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЕТ ВА ТАШҚИ СИЕСАТ

1.1. XIX аср охири- XX аср бошларида Россиядаги ижтимоий-иқтисодий тараққиетидаги зиддиятлар

XIX аср охирида юз берган жаҳон аграр инқирози Россия қишлоқ хўжалигига қаттиқ таъсир этган бўлса-да, мамлакат халқ хўжалиги 80-90 йилларда яна аста-секин ривожлана бошлади. Оғир саноат тезлик билан илгарилади. Майда саноат ишлаб чиқариш ва мануфактура ўса борди. Темир йўлларнинг узунлиги ўсиб борди. Саноат ўзгариши тугалланган эди, бинобарин, бу вақтда механизациялашган фабрика ишлаб чиқаришининг халқ хўжалигидаги салмоғи 60-70 йиллардагига қараганда анча баланд эди. Чет эл капитали мамлакатга жуда тез ва кўплаб кира бошлади. Ишчилар сони ўсди. Саноатнинг ривожланиши бўйича 80-90 йилларни икки босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқич – 1881-1892 йилларни, иккинчи босқич 1893-1900 йилларни ўз ичига олади.

Биринчи босқичда қишлоқ хўжалиги аграр инқирозидан катта зарар кўрган эди. 1891-1892 йилларда очарчилик юз берди. Темир йўл қурилиши қисқариб кетди. Бироқ, оғир саноат ўсди, Донецк ҳавзаси ва Кривой Рог ўртасида бунёд қилинган темир йўл металлургиясининг ривожланишига ёрдам берди.

Иккинчи босқичда Россия тарихида катта саноат юксалиши юз берди. Саноатнинг барча тармоқлари, айниқса, оғир саноат ўсди. 90-йилларда мамлакат хўжалигига кўплаб чет эл капитали жалб қилинганлиги ҳам иқтисодий тараққиётга ижобий таъсир кўрсатди. Бу даврда банк капиталининг роли ўсиб кетди. 90-йиллардаги саноат юксалиши даври умуман олганда Россия ижтимоий-иқтисодий тарихида янги даврни бошлаб берди.

80-90 йилларда шунингдек, қишлоқ хўжалиги ҳам тарақий этди. Ғалла нархининг пасайиши тўхтади, қишлоқ хўжалиги тараққиётининг иккита хусусияти бор эди.

Биринчидан, қишлоқ хўжалигининг ривожланиши «пруссча йўл»дан бораётган эди. Иккинчидан, бу йилларда дуне бозорида ғалла нархининг пасайиб бориши Россия қишлоқ хўжалигига қаттиқ таъсир кўрсатган эди. Россия қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини четга чиқариш ўса борди. Бироқ, ғалла асосий четга чиқариладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти бўлиб бораверди. Агар 1876-1880 йилларда четга 291 млн рубллик 277 млн пуд ғалла, 56 млн рубллик 10 млн пуд зиғир чиқарилган бўлса, 1896-1900 йилларда 323 млн рубллик 444 млн пуд ғалла, 51 млн рубллик 13 млн пуд зиғир чиқарилди. Ҳукумат четга кўпроқ ғалла чиқаришни қўллаб-қувватлади, чунки буни чет эллар билан савдо-сотик ишида баланс сақлашнинг асосий воситаларидан деб биларди. 80-90 йилларда Қозоғистон чўлларига асосан рус ва украин деҳқонлари кўчиб кела бошлаганлиги туфайли деҳқончилик ривожланди. Ерли аҳолининг ҳам экин майдонлари кенгайди. Чор Россияси истилоси Ўрта Осиё қишлоқ хўжалигига албатта ўз таъсирини ўтказмасдан қўймади [16, 344-б.].

80-90 йилларда бир қанча тармоқлардаги майда корхоналар мануфактурага айлана борди. Майда саноат XIX аср охирига бориб берадиган маҳсулотнинг қиймати жиҳатидан йирик саноатдан кейинги ўринда турса ҳам, ўзида банд бўлган ишчилар сони жиҳатидан ундан устун турарди. 70-йилларнинг охирида саноат жиддий юксалиш даражасига етмасдан, 1882-1886 йиллардаги узоқ муддатга чузилган депрессияга (турғунликка) учради.

1893 йилда қайтадан бошланган саноат юксалиши ўн йилликнинг охиригача давом этди. Бу юксалиш мамлакат ичида капитал жамғаришнинг ўсиши, айниқса ҳукуматнинг темир йўл қурилишига ғоят катта маблағ

сарфлаши ҳамда катта ҳажмда чет эл капиталининг кириши натижасида юз берди.

Россия қисқа вақт ичида (1898-1901) нефт қазиб чиқаришда АҚШдан узиб кетиб, дунеда биринчи ўринни эгаллади. Чет элга асосан керосин чиқариларди. Юксалиш йилларида чўян эритиш салкам уч баробар ўсди. Бунга асосан Россиянинг жанубида металл эритишни 5 баробардан зиёдроқ кўпайтирилиши сабаб бўлди. Жануб 1895 йилдаёқ Уралдан узиб кетди. 1890 йилда эса жанубда эритилган чўян Уралда эритилган чўяндан икки баробар ортиқ эди. Саноат юксалиш йилларида Россиянинг бутун дуне қора металлургиясидаги салмоғи анча ўсди, чунончи 1900 йилда чўян эритишда Россиянинг ҳиссаси 7,1 % ни ташкил этди. Металл эритишда Россия тўртинчи ўринни эгаллади, Франциядан узиб, Германиядан кейинги ўринга чиқди. Металл истеъмол қилишда темир йўлларга талабнинг ўсиши жуда катта рол ўйнади. Аммо Россияда жон бошига металл истеъмол қилиш Германияга қараганда беш баробар кам эди. [16, 346-347 б.]

Саноат юксалиши йилларида машинасозлик жуда тараққий этди. 80-йилларда машинасозлик кўмир қазиб чиқариш ва металлургияга нисбатан анча тез ўсиб борган эди. 90-йиллардаги юксалиш даврида ҳам унинг ривожланиш суръати паст бўлмади. Паровоз ва вагонлар ишлаб чиқарадиган эски заводлар ўз ишларини жадаллаштириб юборди.

90-йилларда қишлоқ хўжалик машинасозлиги катта қадам ташлади. Аммо шу билан бирга чет мамлакатлардан қишлоқ хўжалик машиналари келтириш ҳам анча кўпайди.

Саноат учун асобоб-ускуналар ишлаб чиқариш ишлари олға қараб силжиди, аммо мамлакат ичкарисида ишлаб чиқарилган асобоб-ускуналар рус саноати эҳтиёжининг тахминан ярмини таъмин этарди, холос. Қолган асобоб-ускуналар чет элдан келтириларди. Петербург машинасозлигининг етакчи маркази бўлиб қолаверди. Россия машинасозлигида Украинанинг ўрни, яъни салмоғи жуда ўсди.

90-йилларда истеъмол буюмлари ишлаб чиқариш оғир саноатдан кўра секинроқ суръат билан ўсди. Аммо саноатнинг бу тармоқлар ҳам умуман анча тараққий топди. 1892 йил бутун дунедаги ип-газлама дуғаларининг 44 % и Россияда (Польшани ҳам қўшганда) эди. 90-йилларнинг охирларига келганда Россия дуғаларининг сони жиҳатидан Германия ва Францияга тенглашди, ишлаб чиқариш ҳажми жиҳатидан эса улардан ўтиб ҳам кетди, чунки Германия ва Францияда бир сменада ишланар, Россиядаги жуда кўпчилик фабрикаларда эса кундузи ҳам, кечаси ҳам иш тинмас эди [14, 219-б.].

Бу давр Россия тарихида унинг халқ хўжалигига чет эл капитали энг кўп сарф қилинган давр бўлди. Бунинг сабаби шуки, бу вақтда Ғарбий Европада ортиқча капитал кўп бўлиб, Россиядан кўпроқ фойда оларди. Бу давр ичида Россия халқ хўжалигига солинган чет эл капитали деярли тўрт баробар ўсди ва XX аср бошига келиб, мавжуд маълумотларга қараганда, 911 млн рублга етди. Чет эл капитали айниқса, Франция билан Белгиядан жуда кўп миқдорда кириб келди. шунингдек, инглиз ва герман капиталистлари ҳам анчагина капитал сарфладилар. Чет эл капитали асосан оғир саноатга, айниқса Жанубнинг кўмир, металлургия, нефт саноатига ва машинасозлигига сарф этилди, Россияда минерал ёқилғи билан ишлайдиган ва мамлакатнинг металлга бўлган эҳтиёжини тўла қондира оладиган металлургия саноати вужудга келди. Саноат ва транспорт учун зарур бўлган минерал ёқилғи базаси ҳам шу даврда яратилди, ҳар бир мамлакат саноатида бўлгани сингари Россия саноатида ҳам ишлаб чиқаришнинг юксалиши юз берди. Бу жараён, айниқса, ип-газлама саноати ва жанубдаги қора металлургия сингари техник жиҳатдан яхши жиҳозланган корхоналарда жуда кучайиб кетди. Россияда саноатнинг юқори даражада концентрациялашиши ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларига бир хил бўлмади. Ишлаб чиқариш концентрациялашишининг ўсиши корхоналар акциялари шаклининг кескин

ривожланишига сабаб бўлди, катта-катта фабрика ва заводлар қуриш ҳамда уларни ишга солиш учун капитал етишмай қолган эди.

Россияда корхона эгаларининг биринчи синдикат битимлари 80-йилларнинг бошида пайдо бўла бошлади. 1882 йилда релс ишлаб чиқариш битими, 1886 йилда мих ишлаб чиқариш битими тузилди. Одатда бундай битимлар ишлаб чиқариладиган бу буюмларни давлатга етказиб бериш вақтида уларнинг нархини ошириш мақсадида тузиларди. Қанд ва нефт саноатидаги синдикатлар анча кучли эди. Қанд синдикати 1887 йилда тузилган бўлиб, 1892-1893 йилларда қанд заводларининг 92 % ни ўз ичига олган эди [62]. Синдикат битимларини қанд нархини ошириш мақсадида ҳар бир заводнинг ҳар йили ички бозорда сотиш учун қанча қанд ишлаб чиқариши лозимлиги белгилаб берарди. Агар завод белгиланган миқдордан ортиқча маҳсулот ишлаб чиқарса, бу «ортиқча» маҳсулотни битимга мувофиқ чет элга чиқариб сотишга мажбур эди, акс ҳолда жуда катта жарима тўлаши лозим бўларди. Синдикатнинг пайдо бўлиши қанднинг нархини бирданига кескин ошириб юборди. Бу синдикат 1895 йилда тарқалиб кетди. Шундай қилиб, XIX аср 80-90 йилларида Россияда синдикатлар кўп бўлмай, монополиялар ўз тараққиётларининг энг дастлабки босқичида эди.

1.2. XIX аср охири - XX аср бошларида Россиянинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи ва ташқи сиёсатининг асосий хусусиятлари

XIX аср иккинчи ярмидаги Узоқ Шарқдаги халқаро муносабатларнинг асосий мазмуни кучли капиталистик давлатларнинг мустамлакаларга эга бўлиш учун олиб борган курашлари билан белгиланган эди. XIX аср иккинчи ярмига қадар Россиянинг Хитойга нисбатан олиб борган сиёсати Ғарбий Европа давлатлари ва АҚШнинг мустамлакачилик сиёсатидан фарқ қилган эди. Россия кўп асрлар мобайнида Хитой билан яхши қўшничилик муносабатларини сақлаб қолган эди. XIX аср 70-йилларида Япония ижтимоий-иқтисодий тараққиётида катта ўзгаришлар содир бўлди. Мейдзи буржуа инқилоби (1868 й) дан сўнг Япония капиталистик тараққиёт йўлига ўтди.

Россия ва Хитойнинг Узоқ Шарқдаги савдо-иқтисодий алоқалари ушбу минтақадаги халқаро муносабатларнинг муҳим аспектларидан бири бўлиб қолди. Рус Узоқ Шарқидаги ва Манчжурия аҳолисининг ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг ўрнатилиши ва ривожланиши XIX аср иккинчи ярми-XX аср бошларида бу ҳудудларни хўжалик жиҳатдан ўзлаштириш ва бу ерга аҳолини кўчиб келиши, уларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти билан боғлиқ объектив тарихий жараёнлар билан шартланди. Ушбу муносабатларнинг юридик асоси бўлиб тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатли шартномалар бўлди: 1858 йилдаги Айгунъ ва 1860 йилдаги Пекин шартномалари. Ушбу шартномаларнинг имзоланиши рус-хитой чегараларини аниқлаб берди, Приморье ва Приамурьега аҳоли кўчиришини тезлаштириб юборди. XIX аср 60-йиллигача Узоқ Шарққа дон, Оренбург, Байкалорти казаклари, қочоқ крестьянлар, катағон қилинганлар мажбурий равишда кўчириб келтирилди. Шу билан бирга узоқ чекка ўлкага саноатчилар, савдогарлар келиб ўрнашиб, у ерда ўз капиталларини жойлаштиришга интилдилар. Аҳолини кўчиртиришга қаршилик қилаётган

асосий сабаб – совуқ иқлим, озиқ-овқат базасининг йўқлиги, савдонинг емон аҳволи, бу даврда крестьяналрни кўчиртиришга ҳукуматнинг қизиқмаганлиги, самодержавиенинг ўлкага нисбатан кам эътибори эди. 1861 йил ислоҳоти феодал-крепостной муносабатларини тўла бартараф эта олмади, бу эса Узоқ Шарқдаги чекка ерларига аҳолини кўчириб келишга халакит берарди. Узоқ Шарқда иккала мамлакат ўртасидаги савдо XIX аср 90-йилларигача жуда секин ривожланди.

Россияда капитализмнинг ривожини феодал сарқитлар мавжудлиги туфайли ҳам тормозланди. Бу эса рус савдо-саноат буржуазиясининг кучсизлиги, унинг маҳсулотларини жаҳон бозорида рақобатсизлигини белгилади. Узоқ шарқда рус-хитой савдосини кенгайтиришга рус кемасозлигининг кучсизлиги, савдо денгизчилигининг етарлича ривожланмаганлиги, ва, асосан, темир йўлларнинг йўқлиги халакит берарди. XIX аср охирига Хитой ташқи савдоси интенсив равишда ўсиш даврига ўтди. Унинг кўламларини кўпайтириш учун иқтисодий асос бўлиб, аввало, товар қишлоқ хўжалигининг тараққиёти яратиб берди. Россиянинг Хитой билан кейинги муносабатларни ривожлантириш йўлидаги муҳим вазифаси экспорт ва импорт тузилмасини тўғрилаш вазифаси бўлди, чунки у пассив савдо сальдосига эга эди. Бу вазифани авваломбор темир йўл транспортини ривожлантириш йўли билан амалга ошириш мумкин эди. Бу темир йўл Россия саноат марказларини Хитой билан бирлаштириши керак эди. XIX аср охири- XX аср бошлари жаҳон капитализмининг унинг олий босқичи бўлган империализмга ўтиш даври бўлди. ҚВЖД нинг қурилишидан чор ҳукуматининг мақсади биринчи навбатда стратегик мақсадларни кўзлади. Япония позицияларининг Осиё қитъасида кучайиши нафақат Хитойнинг ҳудудий яхлитлигига, балки Россиянинг Узоқ Шарқдаги манфаатларига ҳам таҳдид туғдирарди. Қурилишнинг иқтисодий вазифалари ҳам мавжуд эди: Россиянинг Хитой билан савдо айирбошлаш шароитлари ва кўламини яхшилаш, Хитойга рус маҳсулотларини экспорт қилишни кўпайтириш,

Россиядаги дефицит бўлган савдо балансини тўғрилаб олиш лозим эди. КВЖДга Россиянинг европа қисмидан Ўзоқ Шарққа ва Узоқ Шарқдан европа қисмига транзит ташишларни амалга ошириш вазифаси ҳам юкланди. 1897-1903 йилларда КВЖД зонасида ўрмон саноати ривожлана бошланди. Манжурияда КВЖД қурилиши муносабати билан, ҳамда Узоқ Шарқдаги рус аҳолиси сонининг кўпайиши туфайли Хитой билан савдо фаоллашди. 1900 йилда Байкалорти темир йўли қурилишининг тугаши муносабати билан (Байкалдан шарқроқда Архар станциясигача бўлган Транссибир магистрალი участкаси) Узоқ Шарқда Порто-Франко режимидан воз кечилди (Сахалин ва Камчаткадан ташқари) [19, 102-б.; 50, 27-28 б.].

XIX аср охири- XX аср бошларида рус-хитой савдоси ҳажмининг кўпайганлигига қарамасдан, Россия ҳануз пассив сальдога эга эди. XIX аср охирида Россия олдида Узоқ Шарқдаги чекка ўлкаларни мустаҳкамлаш вазифаси турган эди. Приамурье ва Приморьега аҳоли кўчириш ва у ерларни хўжалик жиҳатдан ўзлаштириш долзарб вазифага айланди. Бу ҳолат Узоқ Шарқдаги вазиятнинг кескинлашуви каби сиесий сабабларга кўра, ҳамда Узоқ Шарқда Россиянинг миллий хўжалик базасини яратиш кераклиги каби иқтисодий сабаблар билан шартланди. Шу билан бирга 1891 йилда бошланган Транссибир магистралини қуриб битказиш, Россия империяси худудида ягона бозорни шакллантириш ҳам жуда муҳим вазифалар сирасига кирарди. 1894-1895 йиллардаги япон-хитой урушигача Россия ва Хитой бир неча асрлар мобайнида шаклланган яхши кўшничилик муносабатларини кўллаб-қувватлаб ва сақлаб турган эдилар.

Рус-япон уруши натижасида Россиянинг Манчжуриядаги позициялари пасайди. Савдо кўламлари кўпаяётган бўлса-да, айрим тармоқларда рус капиталининг инвестиция фаолияти жонланди, шу билан бирга рус капитали япон ва ғарб капитали томонидан сиқиб чиқарилаезди. Биринчи жаҳон уруши йилларида Узоқ Шарқ ролининг кўтарилиши, айниқса транспорт транзити борасида, Россия иқтисодиетида ва Хитойдан импорт қилишнинг кўпайиши

Россиянинг Манчжуриядаги иқтисодий позицияларининг сустрлашиб бориши кузатилди. Бунинг сабаби уруш унчалик таъсир кўрсатмаган давлатлар томонидан рақобат эди.

Узоқ Шарқда Россиянинг Хитой билан савдо қилиш шарт-шароитлари анъанавий тарзда ўзаро манфаатли эди. Россия 1858 йилдаги Тяньцзин Шартномасига биноан АҚШ, Англия, Франция билан биргаликда рус кемалари томонидан Хитойдаги «очиқ» бандаргоҳлардан фойдаланишнинг тенг имтиезларга эга бўлган бўлса-да, бироқ, XIX аср иккинчи ярмида Россиянинг денгиз савдоси энди ривожлана бошлаётганлиги сабабли, у бу имтиезлардан деярли фойдаланмади ва Хитой билан асосан анъанавий қуруқликдаги савдо олиб борди. Асосан тўғри товар айирбошлаш, асосан пул ва кредитлардан фойдаланмасдан амалга оширилди. Эндигина саноат юксалиши босқичига кираётган Россия ғарбдаги сингари иқтисодий экспансия услубларидан фойдалана олмасди. Россияда ҳали европа буржуазиясининг «оғир артиллерияси» ҳисобланмиш – арзон саноат моллари йўқ эди, шунинг учун унинг Хитой билан савдо баланси доимий равишда катта пассив билан бажариларди [50, 32-б.].

Рус Узоқ Шарқининг, айниқса Манчжуриянинг ижтимоий-иқтисодий тараққиетида КВЖД алоҳида роль ўйнади. У нафақат Россия ва Хитой учун, балки Узоқ шарқдаги бошқа мамлакатлар учун ҳам муҳим транспорт канали бўлиб хизмат қилди. Унинг асосида шаклланган хўжалик мажмуи доирасида кейинчалик хитой халқининг инқилобий курашида фаол иштирок этган ишчилар синфи шакллана бошлади.

Умуман олганда, Узоқ Шарқда Россиянинг Хитой билан иқтисодий муносабатлари XIX аср иккинчи ярми-XX аср бошларида рус Узоқ Шарқи ҳамда Манчжуриянинг тараққиетига ижобий таъсир кўрсатди. Товар айирбошлашнинг юксалиб бориши давлатлараро алоқаларнинг кенгайишига, рус ва хитой халқларининг яқинлашувига сабаб бўлди. Узоқ Шарқда Россиянинг Хитой билан муносабатлари, албатта, чор ҳукумати сиесатининг

империалистик характери, Цин ҳокимиятининг ксенофобияси, саводсизлиги ва фақат ўзини ўйлаши туфайли мураккаблашди [29, 60-61 б.].

XX аср бошларига келиб дунёдаги етакчи давлатлар ўз монополияларидан табиий бойликларни ўзлаштириб, саноатларинини янада ривожлантирдилар ва кучайиб бордилар. Бу даврда монополистик бирлашмалар ташкил топиш жараёни кучайди,бу бирлашмалар халқ хўжалигининг энг муҳим тармоқларини ўз ичига олди ва мамлакат хўжалик ҳаётининг асосларидан бирига айланди, Россия жанубининг қора металлургиясида бу йилларда «Продмет» деган йирик монополистик ташкилот қарор топди, бу ташкилот амалда бир қанча синдикатларнинг бирлашмасидан иборат бўлиб,металлургия саноатининг энг асосий маҳсулот турлари:сортли темир ва тунука, балкалар, релеслар ва бошқа шу кабилар савдосини монополия қилиб олган эди. Металлургия заводларининг фақат айрим хил маҳсулотлари савдосинигина ўз кўлида олган монополистик бирлашмалар, масалан, «Трибопродажа»,«Кровия» синдикатлари каби монополистик бирлашмалар вужудга келди. Рангли металлургияда мис прокати заводлари синдикатлари (1903 й) билан «Мед» жамияти (1907 й) халқилувчи мавқени эгаллаб олди,кўмир саноатида «Продигол» синдикати вужудга келди. Нефт саноатида «Нобел-мазут » картели катта мавқега эга бўлди. Темир рудаси саноатида «Продруд» синдикати қарор топди. (1907)Машина созлик саноатида «Прод поровоз»(1910) «Прод вогон» каби монополистик бирлашмалар мавжуд эди. 1909 йил 1 январида Россияда 45 саноат тармоқларида 140та монополистик бирлашмалар бор эди. Бу монополистик бирлашмалар ичида синдикатлар алоҳида ўрин тутарди. Бу синдикатларнинг энг йириги «Продмет» ва «Продугол» жамиятлари эди [17, 485-б.; 50, 38-39-б.].

Россияда саноат юксала бошлаши билан чет эл капиталислари яна қайтадан рус саноати корхоналарининг аксияларини ҳам сотиб ола бошладилар, буни маблағ берадиган махсус жамиятлар ташкил қилиш йўли

билан амалга оширдилар. Шундай жамиятлардан бири Лондонда 1908 йил таъсис этилган «Лена Голфилдс» жамияти Лена олтин саноати ширкатларининг пайларини қўлга киритиб олган эди. Биринчи жаҳон арафасида Россия халқ хўжалигига чет эл капиталининг кириб келишида айниқса муҳим рол ўйнаган муассаса рус банклари эди.

Россиянинг аграр тузуми ва ер эгалигида крепостнойлик қолдиқлари ҳукм сурган, миллионлаб деҳқонлар қашшоқ, ҳуқуқсиз ва саводсиз бўлган бир шароитда капитализм тараққий қилиб борди. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши янада ихтисослашди.

1907-1914 йиллардаги халқаро вазиятнинг хусусияти шундай иборат бўлдики, меҳнат билан капитал ўртасидаги, ривожланган давлатлар билан уларнинг мустамлакалари ўртасидаги ўзаро зиддиятлар кескинлашиб кетди. Япония билан бўлган урушда чоризмнинг мағлубиятга учраганлиги, унинг Узоқ Шарқдаги босқинчилик режаларини барбод қилди ва Россиянинг Эрон, Афғонистон ва Туркиядаги таъсирини камайтирди. Россия ўзининг халқаро мавқеидан маҳрум бўлиш хавфини туғдирган яккаланиб қолиш даражасига тушиб қолмаслик учун Европадаги бир-бирига душман блоклардан бирига албатта қушилмоғи шарт бўлиб қолган эди.

Чор ҳукумати Англия билан битимга келишидан олдин Япония-Россия ўртасидаги зиддиятларни бартараф қилиб олмоқчи эди. Япония ҳукмрон доиралари Россия билан сулҳ эртароқ тузилди деб ҳисоблар, Узоқ Шарқда Россия ҳисобида янги ҳудудлар босиб олинишини истар эди. Лекин Япония ҳукуматининг кўяетган талаблари битимга келиш йўлидаги асосий тўсиқ бўлиб, бу талаблар Портмут шартномаси доирасидаги анча четга чиқиб кетган эди. Япония, жумладан Амур ва Сунгариди ўз кемаларининг бемалол катнаши ҳуқуқини, Сибирга имтиезли ҳуқуқлар билан товарлар келтиришни, Россиянинг Узоқ Шарқ соҳилларига амалда чекланмаган тарзда, эркин суръатда балиқ овлаш ҳуқуқини талаб қилар эди.

1907 йил 15 июлда Россия-Япония савдо шартномалари ва балиқ овлаш тўғрисида конвенция, орадан бир кун ўтгач, 17 июлда умумий сиесий масалалар юзасидан ҳам битим имзоланди.

1907 йил 18 августда Россия билан Англия Петербургда уларнинг Эрон, Афғонистон ва Тибетдаги манфаатлари доиралари чегараларини белгилаш тўғрисида битим имзолашди. Эроннинг рус ва инглиз сармоядорлари учун рақобат майдони ҳисобланган бетараф зонаси очиқ қолдирди. Бу зонада мулкларни ижарага олиш масаласида ҳар икки давлат ҳамда тенг ҳуқуққа эга бўлди. Россия билан Англия Эроннинг даромад манбаларини назорат остига олиш тўғрисида келишиб олдилар [50, 68-б.; 61].

Чор ҳукумати Англиянинг Афғонистон устидан протекторатини амалда эътироф этиш билан Ўрта Осиёдаги ўзининг стратегик мавқеини анча заифлаштириб қўйди. Давлат Думасининг 1908 йил 27 февралдаги мажлисида Ташқи ишлар вазири Изволскийнинг Англия-Россия битими имзоланганлиги тўғрисидаги баёнотидан фақат ошқора германпарастларгина норози бўлдилар. Бу битим Европанинг бир-бирига қарама-қарши турган иккита ҳарбий-сиесий блокка – Антанта (Россия-Франция-Англия) ва “Учлар иттифоқи”га (Германия – Австрия-Венгрия – Италия) бўлинишни тугаллади ва бинобарин, Биринчи жаҳон урушига олиб борадиган йўлдаги муҳим босқич бўлди.

XIX аср охирига келиб дунёда шундай тартиб ўрнатилдики, бутун жаҳон ҳамжамияти бозор иқтисодиети ва либерал демократия қадриятларини тан ола бошлади. Дуненинг иқтисоди ва янги цивилизацион яхлитлиги шаклланди. XIX асрда қудратли ривожланган Европа давлатлари кучи билан тасдиқланган дунё бирлиги ўрнида умумий универсал, глобал қадриятларга асосланган яхлитлик келди. Дуненинг шаклланаётган яхлитлиги эса унга тегишли дунё тартиботини яратиш масаласини долзарб қилмоқда. XX аср бошларида дунё тартиботи ҳукмронлик ва бўйсунишда асосланган эди.

Европа давлатлари дунени мустамлакаларга бўлиб, уларни ўзларига бўйсундирган эди. Қудратли давлатлар ўртасидаги рақобат ҳарбий иттифоқлар тузиш шаклини олди. Бу эса улар ўртасидаги зиддиятларни кучайтириб, 1 ва 2 жаҳон урушларини келтириб чиқарган эди.

СССРнинг парчаланиши ва шарқий блокнинг барбод бўлиши «совуқ уруш»нинг тугашига олиб келди. Халқаро муносабатларда янги вазият вужудга келди. Янги дуне тартиботини ҳукмронлик ва бўйсундириш тамойиллари асосида ўрнатиб бўлмайди. Фақат халқаро ҳуқуқнинг устуворлигини ва дунедаги барча давлатларнинг халқаро муносабатлар субъектлари сифатида тенглигини тан олган ҳола янги тартиботни ўрнатиб бўлади.

Янги тартиботнинг ўрнатилиши биргаликда бир қатор глобал муаммоларни, яъни алоҳида бир мамлакат томонидан ечилиши мумкин бўлмаган, барча дуне мамлакатларига тааллуқли бўлган муаммоларни ечишга ердам беради. Булар орасида мустақил равишда ўз қолоқлигини баратараф қила олмайдиган мамлакатлар (масалан, Тропик Африка мамлакатлари) қолоқлигини баратараф қилиш, янги мустақил давлатлардаги бозор ислохотларини қўллаб-қувватлаш, экологик муаммолар, атроф-муҳит ифлосланиши ва ҳк.

Бу борада Россиянинг XIX аср-охири-XX аср бошларидаги ижтимоий-иқтисодий тараққиети ва ташқи сиёсати тарихини ўрганиш, қўйилган масалаларни ҳар томонлама очиб бериш ҳам ўзига хос амалий аҳамиятга эгадир.

1.3. XIX аср охири-XX аср бошларида Россиянинг Узоқ Шарқдаги сиёсати

XIX аср охири-XX аср бошларида дунёдаги етакчи мамлакатлар империализм босқичига ўтган эдилар. Дунё улар ўртасида тақсимланган бўлиб, уни қайта тақсимлаш учун кураш бўсағада турарди. Бу етакчи мамлакатларнинг иқтисодий жиҳатдан номутаносиб ривожланиб борганидан ҳам келиб чиқарди. Янги давлатлар – АҚШ, Германия, Япония катта тарихий саҳнага чиқиб олдилар, бўш мустамлакалар эса бу вақтга келиб қолмаган эди. Айнан шу мамлакатлар ўзларининг молиявий ва ҳудудий манфаатларини кўзлаган ҳолда янги турдаги – империалистик урушларни бошлаб юбордилар [16, 234-б.].

XIX аср охирида Россиянинг Ғарб давлатлари билан муносабатлари анча ёмонлашди. Россиянинг ташқи сиёсатидаги обрўсига путур етган ва ҳарбий кудрати заифлашган эди. Халқаро муносабатларда, Европа сиёсати масалаларини ҳал этишда Россиянинг роли пасая бошлади. Россиянинг дипломатик мағлубияти Болқон ярим оролидаги устунликдан маҳрум бўлиш демак эди. Қора денгизнинг дахлсиз қилиниши мамлакат жанубини душман ҳамласи хавфидан ҳимоясиз қолдирди ва шу билан бирга дворянлар ҳамда саноат доираларини очик денгизга чиқариш йўллари кўлга киритиш мақсадида истилочиликни амалга ошириш имкониятларидан маҳрум этди. Рус дипломатияси янги шароитда ўзининг иш усулларини такомиллаштира бошлади. У соф дипломатик воситалардан фойдаланиш билан бирга жамоатчиликнинг ёрдамига суянишга ўринар, матбуот орқали Россия ва бошқа давлатларнинг жамоатчилиги фикрига мурожаат қиларди.

Париж конгрессида Англия билан Франция ўртасида зиддият борлиги ва шу билан бирга Франциянинг Россия билан яқинлашишига майли борлиги аниқ бўлди. Сулҳ тузилгандан кейин Франциянинг Россия билан дўстона муносабатда бўлишга интилиши янада кучайди. Қора денгиз ва Болқон

масаласи, Россия-Туркия муносабатларидаги зиддиятларнинг бош сабаби эди. Сербия-Туркия уруши (1876-77 й.) тугаб, 1877 йил февралда Туркия билан тузилган сулҳ шартномасида Сербия қўл қўйди. Черногория эса урушни давом эттирди. Март ойида Ғарб давлатлари Россиянинг ташаббуси билан Туркияга армияда демобилизация ва ислохотлар ўтказишни таклиф қилдилар. Россия айнан бир вақтда демобилизация ўтказиш ҳақида музокара бошлаш учун Петербургга Туркиядан ўз вакилларини юборишни сўради. Аммо Туркия бу таклифни рад қилди. 1877 йил 12-апрелда Александр 2 Туркияга қарши уруш эълон қилиш ҳақида манифестга қўл қўйди. Руслар май ва июн ойлари ичида кўрган қатъий тадбирлари билан туркларнинг кучли Дунай флотининг ҳаракатини бўшаштиришга муваффақ бўлдилар. Рус қўшинлари 15 июнда Зимниса-Систаво ёнида Дунай дарёсини кечиб ўтдилар. Турклар қўл остидаги корпусини Черногориядан Адрианополга кўчирдилар. Руслар Дунайни кечиб ўтиб, учта асосий отрядларга бўлиндилар. Плевна ва Шипка учун бўлган жанглар айниқса шиддатли бўлди. 28 ноябрда Усмон подшо қамалдаги Плевнадан ёриб чиқишга уруниб кўрди. Бу урушни бошида муваффақиятли чиққан бўлсада, лекин кейинчалик унинг қўшинлари улоқтириб ташланди. Усмон подшо 43 минг турк солдат ва офицери билан таслим бўлди. Декабрь ойида Туркиянинг аҳволи оғирлашди. 2 декабрда Сербия унга қарши уруш бошлади. 1876 йил январ ойида бутун флот бўйлаб рус қўшинларининг умумий хужуми бошланди. Гурко отряди 5-январда Адрианопол ёнидаги жангларда туркларнинг Сулаймон подшо қўмондонлиги остида асосий кучларини тор-мор қилди, 8 январда эса Скобелев қўл остидаги илгор отряд Адрианополни ишғол қилди. Қаршилиқ кўрсатиш учун кучи қолмаган Туркия сулҳ сўрашга мажбур бўлди. 7 январда русларнинг Бош қўмондони қароргоҳида турк вакиллари бўлди. 19 январда яраш аҳди имзоланди ва рус армияси Истамбулга қараб юрди. Бу эса Туркиянинг босиб олинишидан хавотирланган Англия билан Венгрияни ташвишга солди. Инглиз ҳукумати агар рус қўшинлари Истамбулга

кирадиган бўлса, “дипломатик муносабатларни ўзамиз” деб дўқ қилди. Ниҳоят, 1878 йил 19 февралда Сан-Стефанода сулҳ шартномасига қўл қўйилди. Сулҳ шартномаси Болқон ярим оролининг сиёсий харитасини тубдан ўзгартирди. Туркия ҳукмронлиги остидан кўплаб халқлар озодликка эришдилар. [23, 186-б.]

70-йилларда рус ҳукумати билан инглиз ҳукумати ўртасида Ўрта Осиёдаги таъсир доираларини аниқлаш учун музокаралар бошланди ва 1873 йили битим тузиш билан якунланди. Бунга мувофиқ Россия Афғонистонни ўз таъсиридан ташқари деб топди. Англия эса Хивани даво қилмайдиган бўлди. Аммо Қўқон хонлигининг Россияга қўшиб олиниши инглизлар сиёсатини фаоллаштириб юборди ва рус-инглиз муносабатларининг кескинлашувига олиб келди. Бу нарса 1878 йилда бошланган инглиз-афғон урушида ва “Шарқ инқирози” давомида Англиянинг Россияга нисбатан душманлик сиёсатини олиб борганлигида намоён бўлди. Афғонистон масаласига аралашувидан сўнг ўзининг стратегик мақсадларига эришган Россия Туркманистон ҳудудини босиб олишга киришди. 1881 йил 1 январдаги жанглардан сўнг кўктепа қалъаси чор қўшинлари томонидан қўлга киритилди. 1881 йил 9 декабрда Техронда форс-туркман чегараси тўғрисида маҳфий битим имзоланиб, бунда Россия таркибига янгидан киритилган ҳудуд чегаралари аниқланди. Шу йили Россия ва Хитойнинг Туркистон генерал-губернаторлиги ва Хитой ўртасидаги чегара чизиғини ўтказиш бўйича шартнома имзоланди. 1884 йил Россия марини эгаллаб, Кушкага чиқди, 1885 йил 26 мартда Кушкада афғон харбий қисмлари мағлубиятга учради. Россия Кушкани босиб олиб, асосий пункт Ҳирот ва Қандахорни қўлга киритди. 1891 йил Россиянинг тасарруфига кирган Ўрта Осиё ҳудуди ва Афғонистон ўртасидаги чегара Помирдан ўтказилди. Бу битим Ўрта Осиё масаласи билан боғлиқ Англия ва Россия ўртасидаги келишмовчиликни тугатди.

XIX аср охирида буюк давлатларнинг Хитойни бўлиб олиш учун кураши кескинлашди. Хитойда айниқса Англия мустаҳкамланиб олган эди. У

Бирмага эгалик қилар, Хитой бозорида устунлик қилар эди. Франция эса Хиндихитойни эгаллаб, янги истилолар уюштиришга тайёр эди. Узоқ Шарқда АҚШ ҳам ўз сиёсатини фаоллаштира борди. «Очиқ эшиклар» шиори остида америкалик корчалонлар Хитойга кириб келишга интилардилар.

1868 йилги «Мэйдзи инқилоби»дан сўнг Японияда капитализм айниқса юқори суръатлар билан ўсиб борди. Япония ҳам мустамлакаларга эга бўлиш эҳтиёжини сизди. Шунинг учун Япония фаол ҳаракатлар олиб бориб, аввало Корея ва Манжурияга кўз олайтирди. Япония ташқи ишлар вазири маркиз Ито Хитойнинг Кореядаги манфаатлари фақат тарихий аҳамиятга эга бўлса, Япониянинг манфаатлари иқтисодий эҳтиёж билан боғлиқ эканлигини эълон қилди. Ито Хитойни тақсимлаш бўйича Россия билан шартнома тузиш тарафдори эди [28,14-15 б.].

Узоқ Шарқдаги курашнинг жиддий кескинлашуви XIX асрнинг 80-йилларида бошланган эди. Россия бунга ҳали умуман тайёр эмасди. Амурбўйи ва Приморье Россия-Хитой ўртасидаги 1858-1860 йиллардаги Шартномаларига кўра Россияга қайтарилган бўлиб, бу ердаги иқтисодий мустамлакачиликни ўрнатиш ишлари жуда сустривожланаётган эди. 1897 йилда Амур областида аҳоли сони 120 минг кишини, Приморье областида ва Камчаткада эса – 224 минг кишини, Сахалинда – 28 минг кишини, бутун бир улкан ўлкада эса – жами 376 минг кишини ташкил қилган эди. Байкалортида эса 672 минг киши истиқомат қилар эди [26, 146-б.]. Йўллар ёмон аҳволда эди, минтақада саноат ва қишлоқ хўжалиги сустривожланган эди. Мамлакат марказида деҳқонлар ночор аҳволда бўлиб, крепостнойлик зулмига дучор бўлган эди. Шу сабабли улар Амурбўйларига кўчиб ўтишни унча ёқламас эди.

1894 йилгача Россия ҳукумати ўзининг кучсизлигини тан олган ҳолда, кўшнилари Хитой ва Япония билан дўстона сиёсат олиб боришга интилар эди. Токиодаги Россия элчиси Хитровга жўнатилган кўрсатмада «иккала кўшни давлат билан нафақат тинчлик, балки дўстона муносабатларни

сақлаш» мақсадга мувофиқлиги очикдан-очик қайд этилган эди. Чунки «Япония ва Хитой кучли давлатлар эди, Россиянинг Узоқ Шарқдаги чекка ўлкалари эса ривожланмаган эди» [8; 10].

Россия Хитой ва Япония билан савдо муносабатларини ривожлантирди. Савдо Владивосток орқали олиб борилиб, у ерда солиқсиз савдо (порто-франко) киритилганди ҳамда Кяхту, Благовешченск, Иркутск, Бийск ва бошқа чегара олди шаҳарларда ҳам савдо-сотик ишлари фаоллашди. Бундан ташқари Манжурия, Монголия, Тува билан айирбошлаш савдо-сотик ишлари кенг ривожланди. Россия шарққа пахта ип газламалар, зиғирпоя матолар, металл буюмлар, шакар, кумуш келтириб, чой, ипак газламалар, чини идишлар ва бошқаларни олиб кетарди. Россия билан савдоқсотик Хитой учун айниқса манфаатли эди: савдодан тушадиган даромад Хитойга фойда келтирарди, чунки Хитой кумуш билан таъминланарди, Россия қорадори олиб кирмасди ва қули (хитой ишчилари)ларни чиқармасди. Англия эса қулиларни олиб кетиб, қул савдоси билан шуғулланарди. Қорадорини олиб кириш ҳуқуқини қўлга киритиш учун эса Англия ва Франция Хитой билан урушлар олиб бориб, имтиёзларга эришган эди [26, 152-б.].

Россия Узоқ Шарқдаги асосий душмани деб Англияни ҳисоблар эди ва Япониянинг агрессивлигига етарли баҳо бермаган эди. Англия ҳужумини қайтаришга тайёрланаётган Россия ҳукумати XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб Транссибир темир йўл магистралини қуришни режалаштирган эди. Бу йўлнинг қурилиши подшо Александр III Англиянинг Пекиндан Хунчуньга олиб борадиган темир йўлга (Владивостокдан 100 км нарида) концессия олишга уринишлари ҳақида хабар олганидан сўнггина – яъни 1890 йилдан кейин бошланди. Молия вазири С.Ю.Витте 1892 йилда Сибирдаги йўлдан нафақат стратегик, балки иқтисодий мақсадларда ҳам фойдаланиш дастурини тақдим қилди. Унинг моҳияти шунда эдики, Россия Хитой ва Кореяга иқтисодий жиҳатдан кириб бориб, фойдали

концессияларни қўлга киритиш ва Ғарб ва Шарқ ўртасида транзит савдо-сотиқ ишларини Россия орқали кенг миқёсда ривожлантириш имконига эга бўларди. Режада Узоқ Шарқдаги чегараларни ҳарбий жиҳатдан ҳимоя қилиш ҳам кўзда тутилган эди. Бироқ бу иш фақатгина кучли флот ва ҳарбий портлар ишга киритилгандагина, яъни 1910 йилдан бошлаб амалга оширилиши мумкин эди. Бундай имкониятлар Хитой, Япония ва Корея билан дўстона муносабатларни давом эттириш билан узвий боғлиқ эди. [9, 89-б.]

Ташқи сиёсий вазият эса ушбу режанинг амалга ошмаслиги кўрсатарди. 1894 йилдаёқ Япония ўз қўшинларини Кореяга киритди, кейин эса Хитой билан уруш бошлади. 1895 йилдаги Симоносек шартномасига биноан Япония тор-мор келтирилган Хитойдан улкан контрибуция, Ляодун яриморолини ва бир қатор ороллари олди. Хитой Корея устидан протекторатидан воз кечди. Россия ҳукуматининг ташаббуси билан учта буюк давлат – Германия, Франция ва Россия Япониядан Ляодун яриморолидан воз кечишни Япониядан ультиматум тарзида талаб қилишди. Япония Хитойдан қўшимча контрибуция олиб, Ляодундан воз кечди. Бунинг натижасида Японияда норозиликлар авж олди ва Япония ҳукумати Россия билан урушга тайёргарлик кўриш ўн йиллик режасини қабул қилди.

Витте ўзининг Хитойга иқтисодий экспансия режасини қисман амалга оширишга эришди. 1895 йилда Россия Хитойга контрибуцияни тўлаш учун 150 миллион рублик катта заём берди. Худди шу йили Рус-Хитой банки ташкил топди. 1896 йилда Москвага подшоҳнинг тож кийиш маросимида Хитой сиёсати раҳбари Ли-Хунчжан келди. У билан Японияга қарши мудофаа иттифоқи тузиш шартномаси ҳамда Манжурия ҳудудида Хитой - Шарқий темир йўли (КВЖД – Китайско-восточная железная дорога) қуриш ҳақида шартнома имзоланди. Бу темир йўлнинг қурилиши Читани Владивосток билан боғлаш имконини берарди. Концессия Рус-Хитой банкига берилиб, у КВЖД жамиятини тузди. Бу жамият ажратилган ҳудудда

КВЖДни куриш, ерларни бошқариш, ерости фойдали қазилмаларни қидириб топиш, кўмир ишлаб чиқариш каби ҳуқуқларни қўлга киритди. Концессия 80 йил муддатга берилган эди. 1897 йили КВЖД қурилиши бошланиб, 1901 йилда йўл бўйлаб дастлабки поезд келди [64].

Бу даврга келиб подшога истеъфодаги гвардия зобити А.М.Безобразов раҳбарлигидаги бир гуруҳ шахслар катта таъсир ўтказа бошлади. Бу гуруҳ «Безобразов тўдаси» деб аталиб, у Виттени Японияга ён бериш сиёсатида айблади ва хужум ҳаракатларини бошлашни талаб қиларди. 1897 йили Россия Порт-Артурга кемалар эскадрасини киритди, сўнгра эса Хитой билан Ляодун яриморолини 25 йил муддатга ижарага олиш ҳамда КВЖДдан Порт-Артургача темир йўл қуриш ҳақида шартномани имзолади. Россия музламайдиган портлар : Порт-Артурдаги – ҳарбий порт ва Далян (Дальний) даги – савдо портларини қўлга киритди. Иккала порт тез орада қайта қурила бошлади. Айниқса Дальний порти барча мамлакатлар кемалари учун очик деб эълон қилинди.

1900 йилда Россия бошқа буюк давлатлар билан бирга Хитойдаги «Ихэтуань» жамияти томонидан кўтарилган кўзғолонни бостиришда иштирок этди. Кўзғолон шафқатсизларча бостирилди, Хитойга катта ҳажмдаги контрибуция солинди. Россиянинг ташқи ишлар вазирлиги барча давлатларга Пекиндан қўшинларни чиқариш таклифи билан мурожаат қилди. Россия ТИВ циркулярида у Манжуриядаги қўшинларни КВЖДни кўриқлаш учун вақтинча қолдириб, кейинчалик «Хитой билан асрий дўстлик»ни сақлаш учун уларни чиқаришини кўрсатган эди [28, 32-б.]. Генерал Линевиц бошлиқ рус отряди 1900 йил августидаёқ Пекиндан шимолга олиб чиқилди ва бошқа истилочиларнинг жазо ҳаракатларида иштирок этмади.

Бироқ «Безобразов тўдаси» Манжуриядан қўшинни чиқармасликни талаб қилар эди. Ушбу клика томонидан тузилган қалбаки жамият бир владивостоклик коммерсантдан Ялу дарёси бўйидаги Манжурия ва Корея

билан чегарадош катта ўрмон участкасига концессияни сотиб олди. Ўрмонни кўриқловчилар сифатида у ерга аскарлар киритилди. Бу ҳаракатлар Япония, АҚШ ва Англиянинг норозилигига сабаб бўлди. 1902 йилда Япония Англия билан муҳим шартнома тузишга муваффақ бўлди, унга кўра Англия Япониянинг бирон-бир давлат билан уруш олиб борган тақдирда дўстона нейтралитетни сақлаш ҳамда керак бўлса Япония иккита давлат билан уруш олиб борганда унинг томонида урушда иштирок этиш мажбуриятини ўз зиммасига олди. Шу тариқа Япония 1895 йилги дипломатик мағлубиятнинг қайтиш таҳдидидан ўзини сақлаб қолди. Англия ва АҚШ Японияга урушга тайёргарлик кўриш учун катта ҳажмдаги кредитлар беришди. [28, 38-б.]

1903 йил давомида Россия ва Япония ўртасида ноталар билан алмашинув даври бўлди. Япония томони Манжуриядан рус аскарларини чиқариш ва ўзининг Кореяга бўлган ҳуқуқларини тан олишни талаб қиларди. Россиянинг жавоблари ноаниқ эди. Узоқ Шарқдаги сиёсат асосан «Безобразов тўдаси» нинг кўлида эди. 1903 йил июль ойида Узоқ Шарқда ноиблик ташкил топиб, Порт-Артур ноибни этиб адмирал Е.И.Алексеев тайинланди. У ҳам Безобразовнинг тарафдори эди. Бундан ташқари «Безобразов тўдаси»ни ички ишлар вазири Плеве ҳам қўллаб қувватларди ва «кичик ғолибона уруш» омма назарини инқилобдан олиб қочиш учун кераклигини таъкидларди. Витте истеъфога чиқарилди. 1903 йил иккинчи ярмида Япония талабларини қатъийлаштирди ва 31 декабр куни Россияга ультиматум тақдим қилди. Чор ҳукумати урушнинг бевосита таҳдидини кўриб. Корея масаласида ён босишга мажбур бўлди. Аммо жавоб телеграммаси жуда кеч, яъни 1904 йил 22 январидида жўнатилган бўлиб, бу кунга келиб Япония ҳукумати урушни бошлаш тўғрисида қарор қабул қилган эди.

Япония Россия унинг нотасига жавоб бермаётганлигини ваз қилиб, Россия билан дипломатик муносабатларни тугатилиши ҳақида эълон қилди. Ваҳоланки бу уни – 1904 йил 24 январда телеграмма Нагасакида олинган

бўлиб японлар томонидан бир кунга ушлаб қолинди ва фақат эртасига рус элчисига берилган эди.

Россиянинг ҳарбий кучлари Японияникига кўра кўпроқ эди. 1904 йилга келиб у 1135 минг кишилик қўшин ва 3,5 миллион киши захирадаги жангчиларга эга эди. Чор ҳукумати «кичик» Япония Россияга биринчи бўлиб хужум қилишига ишонмаган эди, шунинг учун қуруқликдаги армиянинг катта қисмини ғарбий ва жанубий чегараларида жамлаган эди. Ҳаттоки Япония билан уруш бўлиши муқаррар эканлиги англаган пайтда ҳам, чор Узоқ Шарққа ҳарбий контингентни жўнатиш учун чора кўрмади. Ҳарбий министр Куропаткин ва ноиб Алексеев Николай II га «биз бугун Порт-Артур тақдири учун хотиржам бўла оламиз ва Шимолий Манжурияни сақлаб қоламиз», деб ҳисобот беришар эди [13, 105-106 б.].

Узоқ Шарқда 1904 йилга келиб турли жойларда 100 мингга яқин аскарлар жойлаштирилган эди. Қўшинларни жой-жойига келтириш қийинчиликка учради, чунки Байкалатрофи учатскасидаги Сибир магистрали ҳали охирига етказилмаган эди (у фақат 1905 йилда тугатилди). Байкал ёнида темир йўлнинг ўтказиш қобилияти 1903 йилда суткасига 2 поездни ташкил этарди, бир дивизия эса 20та эшелонга сиғар эди. Сафарбар этилган сибир қисмлари жангларда ўзларини яхши кўрсатдилар, аммо ғарбдан тинчлик вақтида шошилиш равишида тузилган, интизомсиз ва яхши ўргатилмаган аскарлар ва штрафланган зобитлардан иборат қарбий бирлашмалар жўнатила бошланган эди. Ҳатто уруш бораётган пайтда ҳам энг Сара қўшинлар марказда ушлаб қолиниб, инқилобга қарши ташланган эди. Зобитлар ҳам яхши тайёргарлик кўрмаган эди. [13, 110-б.]

Россиянинг иқтисодий жиҳатдан қолоқлиги қўшинни қуроллантиришда кўринди. Дунёдаги энг яхши ва янги қурол-яроғ турлари – С.И.Мосин винтовкаси, тез отар 76 мм дала пушкаси билан қўшиннинг фақат учдан бир қисми таъминланган эди, холос. Қўшиннинг артиллерия қуроллари билан таъминланганлиги ҳам Европадаги қўшинларга нисбатан

Россияда энг сушт эди. Янги турдаги оғир артиллерия турлари йўқ эди. Пулеметлар, телефон ва телеграф аппаратураси ҳам йўқ эди. [48, 82-82 б.] Махсус равишда Узоқ Шарқ учун флот қуриш дастури охиригача амалга оширилмади. Порт-Артур истехкомлари қурилиши ҳам ниҳоясига етказилмаган эди. Бундан ташқари снарядлар, патронлар, озиқ-овқат ва ем-хашак ҳам етарлича тайёрлаб қўйилмаган эди.

Япония урушга анча яхши тайёргарлик кўрган эди. 1904 йилга келиб унинг ҳарбий дастури ортиғи билан бажарилди. Ҳаракатдаги армияда 143 минг жангчи ва 8 минг зобит бор эди. Флот ва резерв билан биргаликда – чақирувга мажбур бўлган ярим миллион кишидан 200 минг киши урушга шай бўлиб турган эди. Армия немис инструкторлари томонидан ўргатилган ва яхши қуролланган эди. Қўшинлар оғир ва тоғ артиллериясига эга эди. Ҳар бир япон дивизияси 6 минг ташувчилар (қули) га эга бўлиб, бу ҳолат уни рус дивизияларига нисбатан анча ҳаракатчанлироқ қилар эди.

Урушга тайёргарлик кўришда Японияга АҚШ ва Англия катта ёрдам кўрсатишди, чунки улар Узоқ Шарқдаги уларнинг асосий душмани деб Россияни ҳисоблаган эдилар. Улар Японияга пул кредитларини бердилар, у учун кемалар сошлаб, қурол-яроғ билан таъминладилар. Урушда денгиздаги устунлик ҳал қилувчи аҳамиятга эга эди. Россия Тинч океан эскадраси учун кемаларни қуриш дастурини тугатмаган эди. Бундан ташқари 1902 йилда шарқда теъмирлаш базаси йўқлиги туфайли, Тинч океандан Болтиқ денгизига таъмирлаш учун 3 та эски броненосец ва 4 та крейсер олиб кетилган эди. Узоқ Шарқда японларнинг броненосецлар ва оғир крейсерлар сони жиҳатидан устунлиги кўринмас даражада (Япония - 14 та, Россия – 11 та) бўлса-да, улар оддий крейсерлар ва мина ташувчилар сони жиҳатидан устунлик қилардилар. Уруш бошланиши даврига келиб, умумий кемалар сони Японияда 80 та, Россияда 63 та бўлган. Владивостокдаги 10 та рус кемаси ва Корея қўлтиғини ҳимоя қилувчи 27 та япон кемалари ҳисобга кирмаган эди. Аммо Япониянинг энг асосий устунлиги кемаларнинг

сифатида эди. Япония кемалари энг янги турдаги, тез юрар кемалар бўлиб, бортлари икки маротаба яхшироқ зирҳланган эди, артиллерия қуроллари ҳам сифатли эди. Япония қуроллари дақиқасига (1 минут) 2,5 маротаба кўпроқ снаряд чиқариш кучига эга эди, улардаги портлаш моддалари 15 маротаба кўпроқ эди. Отиш узоқлиги ҳам японлар артиллериясида узоқроқ эди. [48, 92-б.]

Россия ҳукумати бошланаётган урушда флотнинг ролини нотўғри баҳолади. Денгизда устунлик қилган тақдирда Россия урушда ғолиб чиқар эди, Япония кўшинлари Манжурияга Кира олмасди. Энг сўнгги пайтда Россия Аргентинадан 2 та энг замонавий броненосец крейсерларини сотиб олишдан бош тортган эди, уларни Япония сотиб олди. Япон кўмондонлигининг уруш режалари хужум характериға эга бўлиб, рус флотига тўсатдан хужум қилиш ва уни йўқ қилиш, сўнгра эса Корея ва Порт-Артурда кўшинларни тушириб, қалъани қўлга киритиш, рус захиралари етиб келгунга қадар тезлик билан, шиддат билан рус армиясини тор-мор келтириш ва КВЖДни қўлга киритишни кўзлаган эди. Бироқ, кенгайтирилган айғоқчилар тармоғига эга бўлганиға қарамай, японияликлар рус флотини, рус армиясини, Порт-Артур гарнизонини нотўғри баҳолаган эдилар, бу эса урушни чўзилиб кетишиға сабаб бўлди. Русларнинг режаси аниқ эмас эди. Унда Порт-Артур ва Владивостокни денгиздан ва қуруқликдан ҳимоя қилиш, рус армиясининг аста-секин КВЖД йўли бўйлаб чекиниши, маҳаллий аҳамиятға молик жанглар олиб бориб, Харбин районида йирик кучларни йиғишни мўлжаллаган эди. Бу режа Порт-Артурнинг катта стратегик аҳамиятиға етарли баҳо бермаган эди, русларнинг Тинч океандаги эскадрасининг кучини ортиқча баҳолаган эди ва ташаббусни Япония қўлиға бериб қўйган эди. Хуллас, Япония 1904 йил январ ойининг бошларидаёқ урушға шай бўлиб турган эди.

2-БОБ. 1904-1905 ЙИЛЛАРДАГИ РУС-ЯПОН УРУШИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

2.1. Рус-япон урушининг бошланиши ва ҳарбий ҳаракатларнинг ривож

Биринчи бобда қайд этганимиздек, 1904-1905 йиллардаги Рус-япон урушига Япония яхшироқ тайёргарлик кўрган эди. Одатда агрессор доимо яхшироқ тайёрланган бўлади, у урушни қачон бошлашини билади, шунинг учун уни бошлаш олдидан кўшинни тайёрлаб қўяди.

РУС-ЯПОН УРУШИ (1904–1905), Россия ва Япониянинг Шимолий Хитой (Манчжурия) ва Кореяда ҳукмронлик қилиш учун урушидир.

Урушнинг сабаби Манчжуриядаги рус экспансияси бўлди. 1896 йил май ойида Россия Хитойдан Харбиндан то Порт-Артургача чўзиладиган Хитой-Шарқ темир йўли (ХШТЙ- русчаси: Китайско-Восточная железная дорога (КВЖД))ни қуришга ва ундан фойдаланишга концессия олишга эришди, 1898 йил март ойида эса Ляодун яримороли (Квантун) нинг жанубий қисми ва Порт-Артурни ижарага олди. Тез орада Порт-Артур унинг Узок Шарқдаги асосий ҳарбий-денгиз базасига айланди. 1900 йилда, Хитойдаги ихэтуанлар кўзғолонидан фойдаланиб, рус кўшинлари Манчжурияни босиб олишди. Бироқ Россиянинг у ерда ўз ҳарбий кучларини сақлаб қолишга уринишларига Япония, Буюк Британия ва АҚШнинг қаршилигига учради, чунки улар Россиянинг Шимолий Хитойда кучайиб кетишини хоҳламасдилар.

1902 йил январ ойида Япония ва Буюк Британия Россия қарши қаратилган иттифок шартномасини тузишди. Бу вазиятда Россия 1902 йил март ойида Хитой билан келишув тузишга мажбур бўлди ва ўз зиммасига 18 ойлик муддат давомида Манчжуриядан ўз кўшинларини чиқариш мажбуриятини олди. Шунга қарамасдан Россия бу шарт бажарилишини

чўзаверди, бу эса унинг Япония билан муносабатларининг кескин тус олишига олиб келди.

1903 йил март ойида Россия Хитойдан у бошқа бирон-бир давлатга Манчжурия худудининг қисмини унинг розилигисиз бермаслиги тўғрисидаги кафолат беришини талаб қилди; Хитой ҳукумати Япония ва Буюк Британия томонидан қўллаб-қувватланиб, Россияга рад жавобини берди.

1903 йил июль ойида Япония Россияга Шимолий Хитойда таъсир доираларини бўлиб олиш режасини таклиф қилди, бироқ бўлиб ўтган музокаралар муваффақият қозонмади. 1904 йил 23 январ (5 феврал) куни Япония Россия билан дипломатик муносабатларини узиб ташлади.

Бўлғуси урушда япон қўмондонлиги Россиянинг Тинч океан флотини йўқ қилиш, Порт-Артурни эгаллаб олиш ва Манчжурияда рус армиясини тор-мор келтиришни (генерал А.Н.Куропаткин бошлиқ Манчжур армиясини) ўзининг асосий, бош вазифаси деб ҳисоблади. 1904 йил 26 январдан 27 январ (8 февралдан 9 феврал) ўтар кечаси, уруш эълон қилинишини кутмай туриб, япон мина ташувчи кемалари Порт-Артур ташқи рейдида турган русларнинг Тинч океан флотига тўсатдан ҳужум қилишди ва 16 та мина чиқаришди. 3 та мина Россиянинг энг яхши зирхланган кемалари (броненосецлари) «Ретвизан» ва «Цесаревич»ни, ҳамда «Паллада» крейсерини сафдан чиқаришди.¹

Рус эскадраси ҳарбий тайёргарлик ҳолатига келтирилган эди ва бир неча дақиқадан сўнг артиллериядан ўт очди. Японлар иккита мина ташувчини йўқотишди. Эрталаб эса япон флоти тўла таркиби билан Порт-Артур эскадрасига ҳамла қилди, бироқ қирғоқдаги артиллерия ҳужумига бардош бера олмади. Руслар 3 та, японлар ундан ҳам кўп кема йўқотишди.² 27 январ (9 феврал) куни контр-адмирал Уриу эскадраси «Варяг» крейсери ва «Кореец» канонеркасига Кореядаги Чемульпо портида ҳужум қилди; қисқа

¹ История русско-японской войны. 1904-1905 гг. – М., 1977. С. 125

² Новая история. – М., 1996. – С. 357

муддатли, шиддатли, бироқ шафқатсиз жангдан сўнг рус кемалари ўз командалари томонидан чуқтирилди. Ўша куни Россия Японияга уруш эълон қилди. Чемульпода бўлиб ўтган жангда японлар русларнинг 5та кемасига зарар етказдилар.

Адмирал Того Порт-Артурдаги Тинч океан флотини блокировка қилди. Бу флот қўмондони вице-адмирал О.В.Старк пассив тактика ишлатган эди. Унинг ўрнига 24 феврал куни Порт-Артурга янги эскадра қўмондони этиб тайинланган вице-адмирал С.О.Макаров етиб келган эди. У химоя ишларига раҳбарлик қила бошлади. Портга кириш йўллари миналаштирилди, душман флотига қарши бир нечта муваффақиятли ҳужумлар уюштира олди.

Бироқ 31 март (13 апрел) куни японларнинг миносида Макаров бошлиқ флагман кемаси - «Петропавловск» броненосеци портлаб кетиб, адмирал Макаров ва 620 солдат ҳамда 28 та зобитлар халок бўлди.³ Японлар томонидан адмирал Того қўмондонлик қилган эди.

Қурукликдаги ҳарбий ҳаракатлар 1904 йил апрели ўрталарида бошланди. Куроки раҳбарлигидаги 45 минг кишилик 1-чи армия Тюрэнчен ёнида ҳужум бошлади.

1-чи япон армияси генерал Куроки қўмондонлиги остида Кореяга тушиб қолди, унинг пойтахти Сеулни босиб олди ва хитой-корейс чегараси томонга йўл олди. 1904 йил 17-чидан 18 апрелга (30 апрелдан 1 майга) ўтар кечаси у чегарадаги Ялуцзян дарёсидан кечиб ўтиб, Манчжурияга қадам қўйдию, 18 апрел (1 май) куни генерал М.И.Засуличнинг қўшма резерв корпусини мағлубиятга учратди ва 23 апрел (6 май) куни Фынхуанчен шаҳрини эгаллаб олди. Японлардан 5 баробар камсонли бўлган генерал М.И.Засулич ўз корпуси билан Ляоянга чекинди, у ерда русларнинг асосий кучлари тўпланган эди.

---

³ Уша жойда. С.358

Янги кўмондон контр-адмирал В.К.Витгефт ҳужумкор тактикадан воз кечди. Русларнинг фаолсизлигидан фойдаланган Того, 19 дан 20 апрелга (2чидан 3 майга) ўтар кечаси Тинч океан флотини брандерлар ёрдамида йўқ йилишга уринди, аммо муваффақиятсизликка учради. Айнаи вақтда контр-адмирал Иессеннинг Владивосток крейсерли эскадраси Японий шимолий қирғоқбўйларида бир нечта рейдни уюштириб, унинг савдо коммуникацияларини бузиб ташлади.

21–22 апрел (4–5 май) куни Ляодун ярим оролининг шарқида, Бицзиво деган жойда, ҳеч қандай қаршилика учрамай, генерал Оку кўмондонлиги остидаги 2-чи япон армияси тушиб ўрнашиб олди. 13 (26) май куни олти кун давом этган шафқатсиз жанглардан сўнг у Цзиньчжоу истехкомларини эгаллаб олди ва Порт-Артурни қуруқликдан қамал қилди. Шунингдек, Дальний савдо портини ва Талиен бухтасини эгаллади.

Натижада генерал Ноги кўмондонлиги остидаги 3-чи япон армиясига қуруқликка тушиш учун қулай имконият таъминлаб берди. 1–2 (14–15) июн кунлари Вафангоу ёнида рус генерал-лейтенанти А.Ф.Штакельберг корпусига қаршилик кўрсатиб, уни Порт-Артурга ўтиб кетишига йўл қўймади.

Айнаи пайтда Дагушан ёнида эса –Нодзу раҳбарлигида 4-чи армия келиб ўрнаиб олди. Адмирал Алексеев ва қуруқликдаги кўшинлар кўмондони генерал А.Н.Куропаткин ўртасида келишмовчиликлар содир бўлди. Петербургдан Порт-Артурни қутқариш кўрсатмаси келди. Оку армиясига қарши Куропаткин Штакельберг корпусини жўнатди. Вафангоу ёнидаги жангда японлар ғалаба қозонишди¹

Япон бош кўмондони маршал И.Ояма қарорига биноан Ноги армияси Порт-Артур қамалини бошлади, айнаи вақтда 1-чи, 2-чи япон армиялари ҳамда Дагушань ёнида тушган 4-чи армия жануби-шарқ ва жануби-ғарбдан Ляоян томонига ҳаракат қила бошладилар. 12–14 (25–27) июн кунлари

¹ Оборона Порт-Артура. – М.:МГУ, 1990. С. 37

Куроки армияси шаҳардан жануби-шарқдаги довларни эгаллади, 4 (17) июл кунлари эса русларнинг контрхужумга ўтишга уринишларига барҳам берди.

Русларнинг Мукденга томон чекиниши Порт-Артур муҳофазачилари учун қуруқликдаги қўшинлар томонидан ёрдам кутиш умидсиз эканлиги билдирарди. 17 (30) июл куни 3-чи япон армияси Волчий (Бўрили) тоғларни эгаллаб, шаҳар ва ички рейдни интенсив ўққа тута бошлади. Шунга қарамай, японларнинг 1–12 (14–25) август кунлари уюштирган бир нечта хужумлари генерал-майор Р.И.Кондратенко бошлиқ гарнизон томонидан барҳам қилинди; қамл қилаётганлар, яъни японлар 16 мингта ўлдирилган кишини йўқотишди.

Айни вақтда денгизда японлар муваффақият қозонаётган эдилар. Тинч океан флотининг 28 июл (9 август) кунлари Владивостокка ўтишга уриниши муваффақиятсизликка учради; контр-адмирал В.К.Витгефт халок бўлди. 1 (14) август куни вице-адмирал Камимура эскадраси контр-адмирал Иессен бошлиқ крейсерлар отрядига етиб олди ва уни тор-мор келтирди.

Оку армияси Дашичао ёнида 11 (24) июлда бўлиб ўтган жангдан сўнг Инкоу портини эгаллади ва Манчжурия армиясининг Порт-Артур билан денгиз орқали алоқасини узиб ташлади. Июль ойининг иккинчи ярмида учта япон армияси Ляоян ёнида бирлашдилар; уларнинг умумий сони 120 минг кишидан кўпроқ эди, русларда эса 152 минг аскар қолган эди.

Куропаткин яна япон армиясига қарши хужум бошлаш ҳақида кўрсатма олди. Бироқ у руслар ва японлар кучларини солиштириб, бу режадан воз кечди. Ляоянда русларнинг 148 мингта аскар ва 673 та артиллерия қуроли бўлса-да, етакчи позицияларда фақат 94 минг аскар ва 338 та қурол-яроғ жойлашган эди. Японларнинг қўшинида 110та жангчи ва 484 артиллерия қуроли бор эди. Ляоян ёнидаги жанг 17 августда бошланди. Япон қўшинлари орқага чекинишди. Бироқ куропаткин японлардан қўрқиб, 21 августда чекинишга буйруқ берди. Японлар 24 мингдан ортиқ аскар йўқотган

бўлиб, бунга даслаб ишонмадилар. Бироқ руслар 17 минг кишини йўқотган бўлсаларда, ҳануз чекинаётган эдилар.

Умуман олганда, жанглар 10 кун давом этди. Ляоян остидаги жангда, 11–21 август (24 август – 3 сентябр) кунлари иккала томон ҳам катта талофатларга дуч келишди: руслар 16 мингта ўлдирилганларни, японлар эса – 24 мингта ўлдирилганларни йўқотишди; японлар А.Н.Куропаткин армиясини ўраб ололмади. Куропаткин армияси тартибли равишда Мукденга чекинди, бироқ японлар Ляоянни ва Янтай тошкўмир конларини эгаллаб олишди.

Октябр бошларига келиб, етиб келган ёрдам туфайли, Манчжурия кўшининг сони 210 минг кишига етди, Ляоян остидаги япон кўшинларининг сони эса – 170 минг кишидан иборат эди. Порт-Артурнинг кулаши ҳолатида японларнинг кучлари 3-чи армия ҳисобига кўпайиб кетиши эҳтимолидан хавфсираган А.Н.Куропаткин 22 сентябр (5 октябр) куни жанубга томон хужум уюштирди, бироқ 26 сентябр – 6 октябр (9–19 октябр) кунлари Шахэ дарёси ёнида бўлиб ўтган жангда мағлубиятга учради, ва 46 минг ўлдирилган кишини йўқотиб (душмани фақат 16 минг киши йўқотган эди), мудофаага ўтди.

Тўрт ой давом этган «Шахэдаги ўтириш» бошланди. Бу даврда Манчжурия кўшини учта кўшинга қайта ташкил қилинди: 1-чи (Н.П.Линевич), 2-чи (О.-Ф.К.Гриппенберг) ва 3-чи (А.В.Каульбарс), умумий кўмондонлик А.М.Куропаткин зиммасида эди

1904 йил сентябрида руслар Шахэ дарёси бўйида хужум бошладилар ва муваффақиятга эришдилар. Японлар Порт-Артур хужумига катта куч юбордилар. Куропаткин эса фақат бир қисмни ишга солиб, мағлубиятга учради. Кўп куч йўқотган иккала томон уч ой фақат отишма қилиб ётди.¹

Хуллас, сентябр-ноябр ойларида Порт-Артур ҳимоячилари японларнинг 3та хужумини қайтаришди. Аммо 13–22 ноябр (26 ноябр – 5

¹ Оборона Порт-Артура. – М.:МГУ, 1990. С. 39-40

декабр) кунлари 3-чи япон армияси Порт-Артурдаги Баланд (русча: гора Высокая) тоғни эгаллаб олди.

2 (15) декабр куни шаҳар мудофаасининг фаоли Р.И.Кондратенко ҳалок бўлди. 15 (28) декабр куни японлар Эрлунгшан фортини қўлга киритиб, қалъа шимолий-шарқий фронтини эгаллаб олишди. 20 декабр (2 январ 1905 й.) куни Квантун мустақамланган ҳудудининг бошлиғи генерал-лейтенант А.М.Стессель, қаршилиқ кўрсатиш учун мавжуд бўлган барча имкониятлардан фойдаланмасдан, Порт-Артурни японларга топширди. Бу қилмиши учун 1908 йил баҳорида ҳарбий суд уни ўлим жазосига ҳукм қилган эди, бироқ кейинчалик 10-йиллик қамоқ жазоси билан алмаштирилди

1904 йил май ойи бошларида Порт-Артур Манжуриядан кесилган эди. Оку армияси Цзиньчжоу бўғози ва Дальний портини эгаллаб, шимолга томон йўналди. Дальний порти ёнида генерал-полковник Ноги 3-чи армияни бошлаб келарди. Хорижий кузатувчилар 3-армия аҳволини ёмон деб ўйлашсада, на Куропаткин ва на Квантун райони қўмондони генерал А.Стессель ҳужум ҳақида ўйламасдилар ҳам, аксинча чекинишга буйруқ бергандилар. Фақат Шарқий-Сибир дивизия командири Р.Кондратенко Ляодун яримороли марказида японларга қарши ҳужум бошлади. Японлар 12 майдан 17 июлгача бўлган жанглarda 12 минг аскарни, руслар эса 5,3 минг аскарни йўқотишди². 22 ноябрда японлар Высокая тоғини босиб олдилар. Фақат 22 декабрдагина қалъа японларга таслим бўлди. Японлар Порт-Артур ёнидаги Ноги армияси ҳисобига кучайиб, 1905 йил феврал ойида Мукденга ҳужум бошладилар. Лекин бу жангда ҳам руслар мағлубиятга учрадилар.

Порт-Артурнинг қулаши русларнинг стратегик ҳолатини кескин ёмонлаштирди; қўмондонлик вазиятни ўзгартириб, ташаббусни ўз қўлларига олишга уринди. Бироқ 1905 йил 12 (25) январ куни 2-чи Манчжурия армиясининг Сандепу қишлоғига муваффақиятли бошланган ҳужуми бошқа армиялар томонидан қўллаб-қувватланмади. Натижада бу ҳужум 16 (29)

---

² Уша жойда. С.41

январ куни тўхтатилди. Японларнинг асосий кучларига Ногининг 3-чи армияси келиб қўшилганидан сўнг уларнинг сони рус армиясининг сони билан тенглашди. 5 (18) феврал куни улар русларнинг чап флангига хужум уюштиришди. 11 (24) феврал куни Куроки армияси Мукдендан жануби-шарқроқда 1-чи Манчжурия армиясига хужум қилди,

13 (26) феврал куни эса Ноги армияси русларнинг ўнг флангини ошиб ўта бошлади. 20-21 февралдаги (5-6 мартдаги) А.В.Каульбарснинг контрхужумлари муваффақият қозонмади.

24 феврал (9 март) куни Куроки Н.П.Линевич армияси фронтини тешиб ўтди. Рус қўшинлари, 90 минг нафардан ортиқ кишини (ўлдирилган ва асирга олинган) йўқотиб, тартибсиз равишда шимолга томон, Телинга чекинишди. Мукден остонасидаги йирик мағлубият эса, руслар армиясининг катта қисми сақланган бўлса-да, Манчжуриядаги рус кампанияси барбод бўлганидан далолат берарди. 2 (15) март куни А.Н.Куропаткин ўрнига Н.П.Линевич қўмондонлик қила бошлади ва Сипингай ёнида мустаҳкамланиб олди.

Руслар Тинч океанидаги Рождественский бошчилигидаги 2-эскадрага умид боғладилар. Россия ҳукуматининг Балтика флотининг бир қисмидан тузилган адмирал З.П.Рождественский қўмондонлиги остидаги 2-чи Тинч океан эскадарасини Узок Шарққа жўнатиб (бу эскадрага 1905 йил 30 апрел (13 май) куни контр-адмирал Н.И.Небогатовнинг 3-чи Тинч океан эскадраси қўшилган эди), урушда бурилишга эришиш борасида қилинган охириги имконияти унинг Корея бўғозидаги Цусима ороли ёнида 14-15 (27-28) май кунларидаги қаттиқ мағлубиятидан кейин қўлдан бой берилди; Владивостокгача фақат 1 та крейсер ва 2 та минаташувчи етиб борди, холос.

15 майда эса жанг япон флоти ғалабаси билан якунланди. Уруш вақтида Россиянинг ташқи сиёсати аҳволи ниҳоятда ёмонлашиб кетди. Ғалабаларга қарамасдан, Япониянинг кучлари ҳам заифлашиб қолган эди. Ёз бошларида японлар рус отрядларини Шимолий Кореядан тўлалигича сиқиб чиқаришди, 25 июнь (8 июль) куни эса Сахалинни эгаллаб олишди.

1905 йил майда Николай 2 Америка элчисини қабул қилди. Май ойи охирида АҚШ президенти Т.Рузвельт воситачилиги орқали у Россияга тинчлиқ (сулҳ) музокараларига киришишни таклиф қилди. Россия, оғир ички сиёсий вазиятга дуч келган бўлиб, розилик берди. 1905 йил 25 июль (7 август) куни Портсмутда (Нью-Хэмпшир штати, АҚШ) дипломатик конференция очилиб, у 23 август (5 сентябрь) куни Портсмут сулҳининг имзоланиши билан якунланди.

1905 йил 23 августда сулҳ имзоланди. Унинг шартларига мувофиқ ҳолда, Россия Японияга Сахалиннинг жанубий қисмини, Порт-Артурни ҳамда Ляодун яриморали жанубий қирғоқбўйларини ва ХШТЙнинг ЧаньЧунь станциясидан то Порт-Артургача бўлган жанубий тармоғини ижарага олиш ҳуқуқларини берди. Шунингдек, Япония балиқ овлаш флотига Япон, Охотск ва Берингов денгизлари қирғоқбўйларида балиқ ушлашга руҳсат берди, Кореяни япон таъсири остидаги ҳудуд деб тан олиб, Манчжурияда ўзининг сиёсий, ҳарбий ва савдо-сотик устуворликларидан воз кечди; айна вақта Россия контрибуциялар тўлашдан озод қилинди; урушаётган томонлар Манчжуриядан ўз кўшинларини чиқариш мажбуриятларини олишди.

Россия Кореядаги таъсирдан маҳрум бўлди ва уни иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан Япония манфаатлари доираси деб эътироф қилди, ўзининг Порт-Артур ва Далний ҳамда бу жойларда бўлган барча мол-мулкни ижарага бериш ҳуқуқидан батамом воз кечди, Хуан Чензи станцияси билан Порт-Артур ўртасидаги темир йўлни барча паровоз ва вагонлари, тошкўмир конлари билан бирга Токиога берди.¹

1904–1905 йиллардаги рус-япон уруши натижасида Япония Узоқ Шарқдаги етакчи давлатга айланди. Россиянинг ташқи сиёсий позициялари жиддий заифлашиб қолди. Мағлубият шунингдек Россиядаги ҳарбий тузилманинг камчиликларини кўрсатди (флотнинг техник жиҳатдан

¹ История Отечества.- М.,2000. С.241-242

қолоқлиги, олий қўмондонлик таркибининг заифлиги, бошқариш ва тамилот тизимидаги камчиликлар) ҳамда монархия тузуми инқирозининг чуқурлашувига олиб келди.

Хуллас, Рус-япон урушида Россия мағлуб бўлиб, Япония ўз мақсадларига эришган ва янада кучайган эди.

2.2. Рус-япон урушининг оқибатлари

2.4. “Рус-япон уруши ва унинг оқибатлари” мавзусини ўрганиш бўйича тавсиялар

Х у л о с а

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

2.3 XIX аср иккинчи ярмида Россиянинг Узоқ Шарқдаги сиесати мавзусини ўрганиш бўйича тавсиялар

Таълим жараёнида ўқувчилар билимлар системасини ўқув кўникмалари ва малакаларини эгаллаш орқали ўзларининг билимлари ҳажмини кўпайтирадидилар, шунинг билан бирга илмий тушунчаларнинг туб маъноси улар онгига синга боради. Бу ишларнинг барчасини изчиллик билан кетма-кет, бир текис амалга ошириш учун ўқувчилар маълум даражада билимлар ва кўникмалар эгаллаган, қолаверса, тафаккур шакллари (тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш) ва мантиқий фикр юритиш қоидалари ҳамда услубларини ўзлаштириб олган бўлишлари лозим.

Шунинг учун ҳам таълим жараёнида ўқувчилар мустақил билишининг ривожлантириш тажрибаси пайдо бўлдики, бу ҳозирги замон дидактикаси

мазмунини ва психологик қонуниятлар негизини ташкил қилган таълим назариясида янги концепциялар ва йўналишларни юзага келтирди.

Шундай қилиб, ўқитишнинг фаол ва инновацион методлари юзага келдики, улар қаторига таълим жараёнини фаоллаштириш, таълим жараёнини мазмунан умумлаштириш назарияси, ақлий фаолиятни босқичма-босқич шакллантириш назарияси, таълимни дастурлаштириш назарияси, ўқувчиларда маънавий эҳтиёжни шакллантириш, ўқувчиларда билишга қизиқишни таркиб топтириш, таълимни умумлашган усуллар негизига қуриш, ҳамкорлик фаолияти ўзлаштириш самарадорлиги кафолати эканлиги, таълимни алгоритмлаштириш, муаммоли таълим назариясини киритиш даркор. Биз ушбу бандда муаммоли вазият яратишнинг назарий асослари устида фикр юритишни лозим топдик.

Муаммоли таълим ва муаммоли вазият ўқитиш тизимида фаол, ўқувчиларни ижодий фикрлашга йўналтирувчи метод сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Муаммоли таълим деганда муаммолилик принципларининг уйғунлашувини ҳисобга олган ҳолда тузилган ҳозирги замон ўқитиш жараёнини тушуниш мақсадга мувофиқдир. Муаммоли таълим – бу мантиқий фикр юритиш операциялари (анализ ва синтез, таққослаш, умумлаштириш, таснифлаш ва ҳоказо) ва ўқувчиларнинг изланишли (тадиқиқотчилик) фаолияти қонуниятларини (муаммоли вазият, билишга қизиқиш, маънавий эҳтиёж, англашилган мотив кабиларни) ҳисобга олиб тузилган таълим ва ўқитишнинг илгари маълум бўлган усулларини қўлланиш қоидаларининг янги тизимидан иборатдир. Шу боис у кўпроқ ўқувчи фикрлаш қобилиятининг ривожланишини, унинг умумий тараққиёти ва эътиқоди шаклланишини таъминлашга хизмат қилади¹.

Муаммоли таълим йўли билан фаоллаштиришнинг мақсади ўқувчиларни фавқулодда, бетартиб равишда вужудга келадиган фикрлаш

¹ Шоназаров +. Тарих дарсларида муаммоли таълим ва муаммоли вазият.// Халқтаълими 1998 йил 5-сон – 41-44 б.

операцияларига ўргатиш эмас, балки уларни тушунчаларнинг ўзлаштириш даражасини оширишлар ностереотип (ҳар хил) муаммо (масала)ларини ҳал қилиш (ечиш) учун ақлий хатти-ҳаракатлар тизимини эгаллашга йўналтиришдан иборатдир. Мазкур фаоллик шундан иборатки, бунда ўқувчи мавжуд)фактик) материалларни таҳлил қилиб, уларни тақ-қослаб, умумлаштириб, сўнгра ундан ўзига тегишли, янги ахборот, маълумот ва хабар олади. Бошқача қилиб айтганда, бу жараён илгари ўзлаштирилган ҳамда аввалги билимларни янгича қўллаш (кўчириш) ёрдамида билимларни кенгайтириш, чуқурлаштириш, яққоллаштириш, равшанлаштириш демакдир. Аввалги билимларни янги вазият, шароитга янгича қўллашни уддасидан чиқиш ўта мураккаб жараён ҳисобланиб, у ўқитувчи ёки тадқиқотчининг бевосита раҳбарлигида амалга оширилади. Шунинг учун ушбу вазият ўқувчининг изланиши, ижодий фикрлаши орқали ўз ечимини топади. Ўқувчилар томонидан ижодий изланишга ўрганилиши, шу ўқув кўникмалари ва малакаларини йиғилишига, бундай тажриба эса ақлий фаолият сифатининг ўзгаришига, илмий, танқидий, мантиқий, мустақил ва ижодий фикр юритишга олиб келади.

Муаммоли вазият – бу ўқувчиларнинг ўқитувчи мазкур шароитда тушунтиришларини идрок этиш йўли билан билимларни эгаллашга ва фаолият усулларини ўзлаштиришга доир вужудга келган ҳолатни мустақил (ёки ўқитувчи ёрдамида) таҳлил қилиш, муаммони таърифлаш, таклифлар ва гипотезалар воситасида асослаш ҳамда исботлаш, текшириш йўли билан ҳал қилишга тааллуқли билиш, изланиш фаолиятидир.

Дарсларда муаммоли вазият яратиш ўқитувчидан катта маҳорат ва билим талаб қилади. Ҳатто, ўқув материални баён қилиш у ёқда турсин, дарс мавзуси ҳам ўқувчини ўйлантирадиган, мулоҳаза юритишга ундайдиган ҳолда ифодаланган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Муаммоли вазият – бу ўқувчининг юз берган ҳодисани, фактни, воқелик жараёнини қандай тушунтиришни билмайдиган, унга маълум бўлган ҳаракатлар, усуллар билан

мақсадга эриша олмайдиган даврда вужудга келган интеллектуал қийинчилик жараёнидир. Бу ўқувчини янги тушуниш йўллари, фаолият усулларини изланишга ундайди. Муаммоли вазият продуктив, ижодий билиш фаолиятининг қонуниятидир. У фикрлашнинг бошланиши жараёнини шарт қилиб қўяди, фаол фикр юритиш фаолияти муаммоларини қўйиш ва ҳал қилиш кезида намоён бўлади.

Муаммоли таълимни тўрт даражага ажратиш мумкин:

А) мустақил бўлмаган, одатдаги, фаоллик даражаси – ўқитувчи тушунтирганини ўқувчи томонидан идрок этилиши, муаммоли вазият шароитида ақлий меҳнат усулларини (намуналарини) ўзлаштириш, ўқувчилар томонидан мустақил ишларнинг бошланиши, эсга тушириш хусусиятига эга бўлган машқлар, оғзаки эсга тушириш;

Б) ярим мустақил фаоллик даражаси – илгариги билимларни янги вазиятларга қўллаш ва ўқувчиларнинг ўқитувчи томонидан қўйилган ўқув муаммоларининг ечиш усулларини излашда иштирок этишлари билан тавсифланади;

В) мустақил фаоллик даражаси – репродуктив изланиш типига ишларни бажариш, бунда дарслик матни билан ўқувчининг ўзи ишлайди, илгариги билимларини янги вазиятда қўллайди, қайта куради, ўзгартиради, ўртача мураккабликдаги муаммоларни, топшириқларни ҳал қилади, ўқитувчининг ёрдами билан фаразларни исботлайди;

Г) ижодий фаоллик даражаси – ижод тасаввурларини талаб этувчи, мантиқий таҳлил қилиш, ўйлаб топишни, ўқув муаммоларини ҳал қилишнинг янги усулларини кашф этишни, мустақил исботлашни, мустақил хулосалар чиқаришни, умумлаштиришни, кашвиёт ва ижодий фаолият маҳсулини талаб қилади¹.

Психологлар ва дидактикларнинг кўрсатишича, муаммоли таълим жараёни тўртта асосий таркибга ажратилади:

¹ Хал= таълими 1998 йил 5-сон. 46-б.

- 1) умумий муаммоли вазиятни англаш;
- 2) уни таҳлил қилиш, муаммони яққоллаштириш;
- 3) муаммони ҳал қилиш (гипотезаларни илгари суриш, асослаб бериш, уларни саралаш ва тадбиқ этиш);
- 4) муаммонинг тўғри ҳал қилинганлигини текшириш ва баҳолаш.

Муаммоли вазият олдидаги асосий вазифалари (функциялари) куйидагилардан ташкил топган бўлиши мумкин:

- А) билимларни ижодий ўзлаштириш малакаларини шакллантириш (мантиқий фикрлаш усуллари, ижодий, изланишли фаолият воситаларини қўллаш);
- Б) билимларни янги шароит ва вазиятга, ҳолатга ижодий қўллаш (кўчириш) малакасини ва муаммони ҳал қилиш кўникмасини ҳосил қилиш;
- В) ижодий фаолият тажрибасини умумлаштириш ва ёйиш.

Бугунги кунда таълим –тарбия жараёнида янги педагогик технологияларни жорий этиш заруратга айланди. Мамлакатимизда «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури асосида таълим-тарбия соҳасида олиб борилаётган туб ислохотларнинг асосий йўналишлари:

- таълим мазмунини, тизимини ислоҳ қилиш;
- таълим-тарбия бошқарувини ислоҳ қилиш;
- таълимнинг бозор иқтисодиётига асосланган механизминини яратиш;
- ота-она, ўқитувчи-ўқувчининг таълим жараёнига бўлган янгича қарашларини шакллантириш;
- бу туб ислохотларнинг бош ҳаракатлантирувчи кучи – янги педагогик технологияни амалиётга тадбиқ этишдан иборат.

Янги таълим тизими, мазмуни, ўқув режаси, ўқув дастурлари, дарсликлар асосида ўқув жараёнини лойиҳалаштиришга ҳам янгича ёндашиш, уни янгича ташкил этиш зарурияти туғилмоқда.

Президентимиз И.Каримов алоҳида таъкидлаганларидек, биз «мамлакатимизнинг истиқболи ёш авлод қандай тарбия топишига, қандай

маънавий фазилатлар эгаси бўлиб вояга етишига, фарзандларимизнинг ш ҳаётда нечоғли фаол муносабатда бўлишига, қандай олий мақсадларга хизмат қилишига боғлиқ эканини ҳамиша ёдда тутишимиз керак». Шу сабабли ҳам биринчи навбатда, таълим мазмуни ва унинг таркибини кенгайтириш, чуқурлаштириш, билим, кўникма ва малка, балки умуминсоний маданиятни ташкил этувчи-ижодий фаолият тажрибаси, теварак-атрофга муносабатларни ҳам киритиш ғояси кун тартибига кўндаланг қўйилди.

Бу ғояни, фикримизча, ижтимоий ҳаётнинг қуйидаги компонентлари рўёбга чиқариши мумкин:

-фаолият турлари (моддий-амалий, ижтимоий, маънавий);

-ижтимоий онг шакллари (ахлоқ, санъат, сиёсат, фалсафа, фан ва бошқалар.);

-ижтимоий муносабатлар тизими (моддий ва мафкуравий);

-моддий ижтимоий ва тиббий борлиқ (кейинги авлодларга мерос қилиб колдириладиган бойликлар).

Ўқувчиларда ташаббускорлик ва мустақилликни, билимларни пухта ва чуқур ўзлаштиришни, зарур малака ва кўникмаларни, уларда кузатувчанликни, тафаккур ва боғланишли нутқни, хотира ва ижодий тасаввурни тарбиялашга имкон берувчи дидактик принцип – бу таълимдаги фаолликдир. Фаоллик мезонлари онглилик принципи билан бевосита алоқидор. Чунки фаоллик бир жойда онглилик бўлади¹.

Бундай тизимда ўқувчи ҳам, ўқитувчи ҳам таълим-тарбия жараёнига биргаликда масъулдирлар. Улар биргаликда ҳар бир ўқувчининг билим ва қобилиятини, индивидуал эҳтиёжларини аниқлайдилар. Бундай ҳолатда ўқитувчи фақат «бахоловчи» эмас, балки янги билимлар етказувчи манбага айланади.

Узлуксиз таълимнинг мустақил тури бўлиб ўрта махсус, касб-ҳунар таълими олдида қўйиладиган давлат таълим стандартларга мувофиқ, мазкур

¹ Ёылдошев Ж./ Таълим янгиланиш йылида.- Т.: Ё=итувчи, 2000.- 21-28 б.

таълим муассасалри таълим- тарбия жараёнининг самарадорлигини ошириш, илм- фанининг сўнги ютуқларини амалиётга жорий этиш орқали ижодкор, ижтимоий фаол, юксак маънавиятли касб-хунарли Она –Ватанга садоқатли, миллий ва умуминсоний қадриятлар, руҳан тарбияланган ижодий ва мустақил фикр юрита оладиган, давлат жамият ва оила олдида ўз бурчи ва жавобгарлигини ҳис этадиган баркамол шахсни камолга етказиш, уларнинг онги ва қалбига миллий истиқлол ғоясини сингдириш каби муҳим вазифаларни амалга ошириш назарда тутилади.

Ушбу вазифаларнинг муваффақиятли ҳал этилиши таълим-тарбия жараёнида замонавий таълим технологиялардан фойдаланишини тақозо этади.

Таълим-тарбия жараёнида замонавий педагогик технологияларни қўллаш, аввало педагогик муносабатларни инсонпарварлаштириш ва демократлаштиришни талаб этади. Чунки педагогик муносабатларни инсонпарварлаштириш ва демократлашни амалга оширмай туриб, ҳарқандай замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиши кутилган натижани бермайди.

Педагогнинг ўқувчи шахсига бўлган инсонпарварлашган муносабатини тарбияланувчиларни севиш, уларни ишончини қозониш, уларнинг тақдири учун қайғуриш, мулоқот маданиятининг юқорилигини, ўзаро ҳамкорликнинг вужудга келиши, таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларни мажбурлашдан воз кечиш, аксинча ижобий рағбатлантириш усулларида фойдаланиб мақсадга эришиш, ўқувчиларда учрайдиган камчиликларга объектив муносабатда бўлиш, уларни бартараф қилишнинг энг самарали йўллари кўллашда намоён бўлади.

Ўқув жараёнининг демократлаш ўқитувчи ўқувчиларнинг фуқаролик ҳуқуқларини тенглаштириш, ўқувчиларга танлаш, фикрини эркин баён этиш

хукуқини бериш, уларни бу борада хатога йўл қўйиши мумкинлигини ҳисобга олиш¹.

Таълим-тарбия жараёнида вужудга келган янги педагогик муносабатлар мазкур жараёнда ЗПТларни қўллашнинг тақозо этади.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларидаги таълим-тарбия жараёнида

1.Модулли таълим технологияси

2.Ҳамкорликда ўқитиш технологияси

3.Дидактик ўйин технологияси

4.Муомала таълим технологиясидан фойдаланиш йўллари ишлаб чиқилган.

-Модулли таълим технологиясининг ўзига хос жиҳати ўрганилаётган мавзубўйича ўқувчиларнинг мустақил ва ижодий ишлашига имкон берадилар.

Модулли дастур тузлади. Ўқувчилар модул дастури ёрдамида мустақил ва ижодий ишлаб дарсдан кўзланган мақсадга эришадилар. Асосан модулли таълим технологияларидан: ўқувчиларда дарслик, илмий оммабоп ва кўшимча адабиётлар билан мустақил ишлаш кўникмалари, ижодий ва мустақил фикрлашни ривожлантириш мақсадида фойдаланилади.

-Таълим-тарбия жараёнида ҳамкорликда ўқитиш технологияси ҳар бир ўқувчини ўқишдан муваффақияти гуруҳ муваффақиятига олиб келишини билган ҳолда мунтазам ва сидқидилдан ақлий меҳнат қилишга, ўқув мазмунини пухта ўзлаштиришга, топшириқларни сифатли бажаришга, бошқалар билан ҳамкор бўлиб ўзаро ёрдам уюштирилишига замин тайёрлайди. Бунда ҳар бир ўқувчини ақлий фаолиятга, мустақил ва ижодий фикр юритишига ўргатиш, шахс сифатида шахсий қадир -қимматини, онгий мустақилликни тарбиялаш ва ўз кучига ва қобилиятига бўлган ишончини

---

¹ www.talim.uz

мустаҳкамлаш, ўқиш жараёнида маъсулият ҳиссини шакиллантиришни кўзда тутуди.

Ҳамкорликда ўқитиш технологиясининг асосий ғояси; ўқувчиларни ҳамкорликда ўқишга ўргатиш, улар орасида ўзаро ҳамкорлик, ўзаро ёрдам ва фирк алмашинувини вужудга келтиришдир.

Ўрта махсус ва касб-ҳунар таълими муассасаларидаги дарсларда ҳамкорликда ўқитиш технологиясини гуруҳларида ўқитиш, зигзаг ёки арра, биргаликда ўқиймиз, микрогуруҳлар ижодий ишлашни ташкил этиш методларидан фойдаланиш йўлларини белгилайди.

-Дидактик ўйин технологиялари таълим тарбия жараёнининг дидактик ўйинли дарс шаклида қўлланилади. Бундаф ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш, нутқ мулоқот маданиятини ривожлантириш, онгли равишда касбга йўллаш, дарслик ва кўшимча адабиёт устида мустақил ишлаш, ҳар хил вазиятларни таҳлил қилиб тўғри хулоса ясашга замин тайёрлайди.

Ўрта махсус ва касб-ҳунар таълими муассасаларида таълим- тарбия жараёнини тўғри йўлга қўйиб, самарадорлигини оширишнинг муҳим шarti мазкур жараёнда, замонавий педагогик технологияни мунтазам, изчил таҳлил қилиб бориш, лоиҳалаштирувчи воситаларнинг энг зарурини танлаш, методларнинг мақсадга мувофиқлигини аниқлай билиш (таълим методлари), олиниши зарур бўлган натижани олдиндан таҳлил қилиш. (мақсадларни амалга оширишга эришиш), таълим жараёнини яхлитлигини таъминлаш каби тамойилларига асосланган ҳолда, илғор педагогик технологияларни таълимга жорий қилиш ишларини умумлаштириш ва ҳаётга қўллаш учун қуйидаги талабларга амал қилинса мақсадга мувофиқ бўлади.¹

1.Таълим жараёни иштирокчилари (ўқувчи-ўқитувчи) ўртасида: ўқув меҳнати иш режасини ишлаб чиқиш бунда ўқитувчи бўлиш ва боб ўрниш режасини тузар экан, ушбу режада ўқувчи ва ўқитувчи фаолияти ўқитувчи

---

¹ www.talim.uz

дарсларни ўтаверади ҳамда қайси дарсда қандай ўқув-билув фаолияти амалга оширишидан ўқувчилар мутлақо ҳабарсиз бўладилар. Ўқувчи учун ҳар бир давр одатдаги дарсга айланиб қолади ва у дарснинг пассив иштирокчилигини бўлади. ЗПТ тамоиллариидан бири бўлган ўқув меҳнатининг ўқитувчи-ўқувчи ўртасида изчил ва режалаштирилган тақсимоти ўқитувчилар таълим жараёнининг изчил бошқаришни талаб этади.

2.Фаннинг ички боғланиши имкониятидан мақсадли фойдаланиш

маълумки ҳар бир ўрганиладиган кичик мавзу олдин ўрганилганига таянади. Бунда ўқувчини янги бўлим, бобни ўргатишда, ундаги мавжуд билимларга таяниш, агар мавжуд билимларнинг янги мавзу учун етарли бўлмаса, оралиқ тайёргарлик олиб бориш ва шундан кейингина билимларни ўзлаштиришнинг кейинги босқичига ўтиш лозим.

3.Ўқув бирликларини белгилаш.

Ўқув бирликлари ўқувчи ўрганиши лозим бўлган тушунчалар, таърифлар, қоидалар, қонунлар, ходисалар, воқеалардан иборат бўлиб улар орасидаги мантиқий боғланишни мавжудлиги шу боб ёки бўлимнинг ўзлаштирилишига олиб келади. Ўқув режасини тузишда ўқитувчи ўқувчилар билиши лозим бўлган ўқув бирликларини бўлимлар, боблар, чораклар бўйича аниқлайди ва ўқувчиларга топшириқ сифатида бўлимни ўрганишдан олдин вазифа қилиб берилади. Берилган топшириқлар ўқувчининг ўзлаштириш рейтингини аниқлашда назорат топшириғига ўтказилади.

4.Диагностик таҳлил. Билимдаги нотекикликларни аниқлаш, уларни тўлдириб ва келгуси ўзлаштириш босқичига кўтариш мақсадида диагностикалаш амалга оширилади.

Тест –сўров натижаларини дагонистик таҳлил қилиш икки муҳим вазифани ҳал қилади; 1. Қайси ўқувчи қайси ўқув бирликларида қийналди; 2. Ўқитувчилар қайси билимларини кенгайтирилиши лозимлигини аниқлайди.

5.Тузатиш кириш. Бўлим, боб ўзлаштириш даражаси диагностик таҳлил натижасида 50 кам курсаткич берса, ўқитувчи таълим жараёнининг

боришида тузатиш кириши лозим. Тузатиш киритишда куйидагилар бажарилади.

-Кайта ўрганиш лозим бўлган мавзуларни ўрганиш методикасини ишлаб чиқиш

-Ўқитувчилар ўзлаштирилиши кийин бўлган мавзуларни аниклаш (таҳлил қилиш)

-Ўқув режасига тузатиш киртиш, соатларни белгилаш

-Зарур ҳолларда орқага кайтишни режалаштириш;

6.Кутилган натижани олиш – бу янги педагогик технологиянинг марказий ғояси ҳисобланади. Янги педагогик технология таълим жараёни натижаси кафолатли бўлишини талаб қилар экан, жараён боришининг кўзда тутилган мақсад амалга ошириши ва натижали бўлишини режалаштиришини ўқитувчи олдида вазифа қилиб кўяди.

Ўрта махсус ва касб таълим муассасаларидан таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишида ўқитувчиларга куйидаги дарс турлаи тавсия этилади;

1.Маъруза (кириш маърузаси, муаммоли маъруза, умумлаштирувчи маъруза);

2.Семинар дарс

3.Модулли дарс

4. Муаммоли дарс

5. Мунозарали дарс

6. Дидактик ўйин дарси

7. Синов дарслари

Ўқитувчи ўрганилаётган фаннинг боб ва мавзуларнинг дидактик мақсади, таълим мазмунидан келиб чиқан ҳолда юқори самара берадиган дарс турини белгилайди, шу билан бирга ўқув йили бошидан талкин – режада режалаштирилади.

Таълим-тарбия жараёнида ЗПТ лардан ўз ўрнида фойдаланиш ўқитувчиларнинг билим олишга бўлган қизиқишларини орттиради. Билим фаолиятини фаоллаштиради. Таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигига юқори даражада бўлишига имкон яратади.

Х У Л О С А

Мазкур мавзунинг долзарблиги бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Бугунги кунда ҳам биз таъсир доираси, савдо-иқтисодий алоқалар, эски ҳудудлар муаммолари тўғрисида сўз юритмоқдамиз. Бугунги кунда Россиянинг Узоқ Шарқда барқарорлик ҳукмронми? Йўқ бўлса керак. Гап шахтерлар намоишлари, еки электр энергиясини тўхтатилишида эмас, балки у ерда халқ ўзини хўжайин деб ҳис қилмаганлигида, ўзини Россия давлатчилигига тўлиқ кирганлигини англаб етмаганлигидадир. Шунинг учун 1993 йилда Узоқ Шарқ республикасини «хатарли штат» деб эълон қилинганлиги тасодифий эмас. Яқин вақтда Россиянинг Хитой билан чегараси демаркацияси яқунланди. Хитой эса ҳануз Россиянинг сиесатдаги шериги бўлмади. Агар Корея халқ-демократик республикаси, яъни Шимолий Кореядаги тизим қуласа, Хитой АҚШ таъсири остига тушиб қолиши мумкин. Хитойда ҳозирги кунда ҳам ҳамма нарса барқарор эмас. Хитойликлар

русларни Приамурьедан сиқиб чиқариши мумкин. Шундай қилиб, Россиянинг Узоқ Шарқдаги сиесати борасида муаммоли масалалар жуда кўпдир.

Яна шуни айтиш мумкинки, бир ўрганган даврда Алясканинг АҚШга сотилиши ҳануз муҳокама қилиб келинмоқда. Россия ҳукумати сўнгги йилларда уни қайтариш масаласини кўтариб чиққан эди, бироқ ижобий ҳал этилмади. Бундан ташқари Тинч океандаги оролларнинг масаласи бўйича ҳам Россия-Япония музокаралари муваффақиятсиз тугади.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг Россия билан ҳам, Япония билан шам ўзаро манфаатли муносабатлари ҳар томонлама ривож топмоқда. Оммавий ахборот воситалари, Интернетда Ўзбекистоннинг Япония билан алоқалари ҳақида маълумотлар учраб туради, бироқ Россия билан муносабатлар хусусида маълумотлар деярли учрамайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Китоб ва монографиялар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ - Т.:Шарқ, 1998
2. Александров В.Л. Россия на дальневосточных рубежах – Хабаровск, 1984
3. Астафьев И.И. Русско-германские дипломатические отношения 1905-1911.- М., 1972
4. Батуева Т.М. Экспансия США на севере Тихого океана в середине XIX века и покупка Аляски в 1867 г- Томск, 1976
5. Бестужев И.В. Борьба России по вопросам внешней политики.1906-1910.- М., 1961
6. Болхоетдинов Н.Н. Русско-американские отношения и продажа Аляски – М.,1990
7. Виноградов К.Б. Боснийский кризис 1908-1909 гг – М., 1964
8. Витте С.Ю. Пролог русско-японской войны. Материалы из архива графа Витте.- Пг., 1916

9. Витте С.Ю. Воспоминания.- М., 1960. Т.1-3.
10. Гримм Э. Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на дальнем Востоке. 1824-1925. – М.:МГИМО, 1997
11. Жўраев Н. Тарих фалсафаси – Т.,1999
12. Игнатьев А.В. Внешняя политика России в 1905-1907 гг.- М., 1986
13. История русско-японской войны. 1904-1905 гг. – М., 1977
14. История Отечества. 1861-1917.- М., 1992.
15. История экономического развития Китая (1840-1948). / Сборник статистических материалов. М.,1958
16. История России.1861-1917.- М., 1990
17. История Отечества – М.,2000
18. Йўлдошев Ж. Таълим янгиланиш йўлида. – Т.:Уқитувчи, 2000
19. Киняпина Н.С. Внешняя политика России во второй половине XIX века- М.,1974
20. Лафасов М. Жаҳон тарихи – Т.,2002
21. Малкин М.М. Гражданская война в США и царская Россия – М.-Л., 1939
22. Макаров С. О. Документы. В 2-х т. — М.: Военмориздат, 1960. — Т. 1. — С. 441.
23. Международные отношения в начале XIX-XX веках- М.,1982
24. Новая история. – М., 1996
25. Оборона Порт-Артура – М.:МГУ, 1990
26. Писарев Ю.А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. – М., 1985
27. Романов Б. А. Очерки дипломатической истории русско-японской войны (1895—1907). М.—Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1947
28. Романов Б.А. Очерки дипломатической истории русско-японской войны – М., 1955

29. Романова Г.Н. Экономические отношения России и Китая на Дальнем Востоке – М.,1987
30. Янги тарих –Т.:Ўқитувчи, 1991

Илмий тўпламдаги мақолалар:

31. Акашев Ю.Д. Заселение Приамурья и политика царизма в 60-е годы XIX в.// История, археология и этнография народов Дальнего Востока.- Владивосток, 1973
32. Белов М.И. К столетию продажи Аляски // Изв.ВГО. 1967. К.4.

Журналлардаги мақолалар:

33. Барнетт Р. Русская Америка. // Америка. 1991. Декабрь
34. Бобин О. Осколок Российской империи // Родина. 1995. №2
35. Войнголовский Г. По разные стороны Берингова пролива // Мировая экономика и международные отношения .1986. №6
36. Лобанов А. В. Ещё раз о причинах Цусимской трагедии // Военно-исторический журнал. — 2005. — № 4. — С. 55—60.
37. Сергеев Е. Ю. Военная разведка России в борьбе с Японией (1904—1905 гг.). — Отечественная история, 2004. — № 3. — С. 78—92.
38. Смит Б. Русская Америка // Америка. 1991. Декабрь
39. Тарановский Т. «Европейцы» и «восточники»// Родина. 1995.№8
40. Шоназаров Қ. Тарих дарсларида таълим ва муаммоли вазият // Халк таълими. 1998. №5

Интернетдан олинган адабиётлар:

41. Быков П. Д. Русско-японская война 1904—1905 гг. Действия на море. — 2-е изд. — М.: Эксмо, 2003.
42. Витте. Воспоминания. Т. I. Берлин: Слово, 1922.

43. Грибовский В. Ю. Российский флот Тихого океана, 1898—1905: История создания и гибели. — М.: Военная книга, 2004.
44. Заветные идеалы русского офицерского корпуса // Офицерский корпус Русской Армии. Опыт самопознания / Сост.: А. И. Каменев, И. В. Домнин, Ю. Т. Белов, А. Е. Савинкин; ред. А. Е. Савинкин. — М.: Военный университет: Русский путь, 2000.
45. Золотарев В. А., Козлов В. А. Три столетия Российского флота, СПб.: Полигон, 2004
46. Золотарев В. А., Козлов И. А. Три столетия Российского флота, XIX — начало XX века, глава Русско-японская война 1904—05 г. — М.: АСТ, 2004.
47. Колчигин Б., Разин Е. Оборона Порт-Артура в русско-японскую войну 1904—1905 гг. — М.: Воениздат НКО СССР, 1939.
48. Куропаткин А. Н. Русско-японская война, 1904—1905: Итоги войны. — 2-е изд. — СПб.: Полигон, 2002.
49. Лактионов А. Русско-японская война. Осада и падение Порт-Артура. — 2-е изд. — М.: АСТ, 2004.
50. Левицкий Н. А. Русско-японская война 1904—1905 гг. — М.: Эксмо, Изографус, 2003.
51. Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II / Предисловие Ю. К. Мейера — СПб.: Петрополь, 1991.
52. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил / Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. — М.: Олма-Пресс, 2001.
53. Свечин А. А. Глава 9: Русско-японская война 1904—05 г. // Эволюция военного искусства. — М.—Л.: Воениздат, 1928. — Т. II.
54. Семенов В. Трагедия Цусимы. Расплата. Бой при Цусиме. Цена крови. — М.: Эксмо, 2008.
55. Сорокин А. И. Оборона Порт-Артура. Русско-японская война 1904—1905. — М.: Воениздат, 1952.
56. Старая Армия. Офицеры. — М.: Айрис-Пресс, 2006.

57. Шишов А. В. Россия и Япония. История военных конфликтов. — М.: Вече, 2000.

Интернет сайтлари:

58. цусима.орг.ру
 59. www.alaska.ru
 60. www.mid.ru
 61. www.bankreferatov.ru
 62. www.city.ref.ru
 63. www.vostok.ru
 64. www.studentka.ru
 65. www.talim.uz

МУНДАРИЖА

Р е ж а .....

К и р и ш .....

1-БОБ. XIX аср охири-XX аср бошларида Россиядаги

ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ва ташқи сиёсат.....

1.1. XIX аср охири-XX аср бошларида Россиядаги

ижтимоий-иқтисодий тараққиетидаги

зиддиятлар .....

1.2. XIX аср охири-XX аср бошларида Россиянинг

Узоқ Шарқдаги сиёсати. Рус-япон уруши.....

1.3. XX аср бошларида Россиянинг ижтимоий-иқтисодий

аҳволи ва ташқи сиёсатининг асосий хусусиятлари.....

